

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानिस एक सामाजिक प्राणी हो । ऊ प्राकृतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक र राजनैतिक वातावरणबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भईरहेको हुन्छ । परिवर्तित समय अनुसार वातावरणमा समायोजित हुन सम्बन्धित विषयवस्तुमा ज्ञान, सिप र अभिवृत्ति विकास गर्न शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ। त्यसैले एउटा मात्र विषय र विद्या सम्बन्धि ज्ञानले मानिसलाई समाजमा समायोजित हुन र दैनिक जिवनमा अत्यावश्यकता पुरा गर्न सक्दैन । त्यसकारण विभिन्न विषयको ज्ञान दिनको लागि प्राथमिक विद्यालय देखि माध्यमिक विद्यालय सम्म अनिवार्य विषयको रूपमा विभिन्न विद्यालाई समेतेर पाठ्यक्रम तयार गरी शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप गराउँदै आईरहेको पाईन्छ । सोही अनुरूप नेपालमा माध्यमिक तहको शुरुवाट संगसंगै समयअनुसार विभिन्न विद्याहरूलाई समेति अनिवार्य विषयको रूपमा राखी शिक्षण गराउँदै आईरहेको पाईन्छ ।

सन् १८५७ मा नेपालमा दरवार स्कूल स्थापना हुनुभन्दा अगाडि औपचारिक रूपमा आधुनिक शिक्षा प्रदान गर्ने कुनै विद्यालयहरू थिएनन् । गुम्वाहरूमा भिक्षुहरूले मठमन्दिरहरूमा पुरोहितहरूले आफ्ना शिष्यहरूलाई धार्मिक कुराहरू सिकाउने गर्दथे । नेपालमा विद्यालय तहमा आधुनिक शिक्षाको शुरुवात सन् १८५७ मा दरवार स्कूलको स्थापना पश्चात् मात्र भएको थियो । तर उक्त विद्यालयमा अध्ययन अध्यापनका लागि कुनै पाठ्यक्रम निर्माण गरिएको थिएन र पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने कुनै निकाय वा एकाई पनि थिएन । त्यसैले उक्त विद्यालयमा भारतीय पाठ्यक्रम अनुसार नै अध्ययन अध्यापन गराइन्थ्यो । सन् १९०० मा राणा प्रधानमन्त्री देव शमशेरको पालामा भाषा पाठशालाहरू खोलिएका थिए । यस्ता पाठशालाहरू काठमाडौं उपत्यकामा ५० वटा र उपत्यका बाहिर १०० वटा जति सञ्चालनमा थिए । यी पाठशालाहरूको मुख्य उद्देश्य साक्षर गर्नु र अंकगणितको ज्ञान दिनु थियो । त्यसैले उक्त पाठशालामा दुई विषयहरू साक्षर र अंकगणितको अध्यापन गरिन्थ्यो (*Shrestha, 1982*) । सन् १९३४ मा एस.एल.सी. बोर्डको स्थापना भएपछि उक्त बोर्डले नेपालमा पहिलोपटक कक्षा ९ र १० मा अध्ययन अध्यापन गर्ने पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशमा ल्यायो । सन् १९४८ मा आएर मात्र शिक्षा विभागले पहिलोपटक विद्यालय तहको हरेक कक्षामा अध्ययन अध्यापन गरिने पाठ्यपुस्तकको विस्तृत सूची प्रकाशित गर्‍यो (*श्रेष्ठ, २०६३*) ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना २०२८ लागु भएपछि प्रथम पटक आवश्यक संशोधन सहित पाठ्यक्रम २०३८ को तर्जुमा गरिएको थियो । हाम्रो आवश्यकता र प्राविधिक जनशक्तिको अपलब्धताको आधारमा माध्यमिक तहको कक्षा ९ र १० मा व्यवसायिक विषयहरू समेत गरि ४ विषयहरू अनिवार्य विषयको रूपमा राखिएका थिए । यसरी राखिएका विषयहरूमा नेपाली, अंग्रेजी, गणित र व्यवसायिक

[गृहविज्ञान, कार्यालय सञ्चालन र लेखा, औद्योगिक शिक्षा, बेतवाँस (अन्धा विद्यार्थीका लागि), शिक्षा, कर्मकाण्ड (संस्कृत विद्यालयका लागि)] मध्येबाट एउटा विषय पर्दथ्यो (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०३८) ।

माध्यमिक तहमा हाल अनिवार्य विषयको रूपमा ६ वटा विषयहरू (नेपाली, गणित, अंग्रेजी, विज्ञान, सामाजिक शिक्षा र स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण) को पठनपाठन कार्य भइरहेको छ । विद्यालय तहको पठनपाठन कार्यमा नेपाली भाषा शिक्षणले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । विद्यालयमा प्रारम्भिक तह देखिनै अनिवार्य रूपमा अध्यापन हुँदै आएको यो विषयको शिक्षण प्रभावकारी एवं व्यावहारिक हुनु पर्दछ । परम्परादेखि नै नेपाली भाषा सम्पूर्ण नेपालीहरूको साझा भाषा रहेको र हाल सरकारी कामकाज तथा सम्पर्क भाषाकै रूपमा रहेको हुँदा यसका लागि उपयुक्त पाठ्यक्रम एवं पाठ्यसामग्री हुनुपर्छ भन्ने कुरामा कसैको दुइमत छैन । विद्यालय तहमा नेपाली भाषा शिक्षणको मूल लक्ष्य भाषिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नुका साथै अन्य विषयहरूको पठनपाठनको माध्यमलाई सहयोग गरी बोधपक्ष र अभिव्यक्तिको विकास गर्नु रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको रूपमा पाठ्यक्रममा समाविष्ट अंग्रेजी भाषाले अन्तर्राष्ट्रिय संचारलाई सहज बनाएको छ । वर्तमान अवस्थामा अंग्रेजी विषय पनि कक्षा १ देखि नै समावेश गरिएको छ । माध्यमिक तहको अंग्रेजी विषयले खासगरी Listening, Speaking, Reading र Writing मा जोड दिएको छ । विषयगत प्रयोगलाई दृष्टिगत गरि विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा कक्षा १ देखि नै अनिवार्य विषयका रूपमा गणितलाई समावेश गरिएको छ । विद्यार्थीहरूका दैनिक जीवनमा आइपर्ने व्यावहारिक समस्या समाधानका लागि गणितको अपरिहार्यता रहेको छ । सामाजिक अध्ययनले देशको समसामयिक परिवर्तन, विश्वमा आएको नवीनतम प्रविधि र समाजको माग एवं चाहनालाई समेट्ने भएकोले यो विषयको पाठ्यक्रम समयानुकूल, गतिशिल र परिवर्तनशिल हुनु आवश्यक हुन्छ ।

विश्वमा सूचना तथा संचार क्षेत्रमा देखापरेका विकास, विश्वव्यापीकरण तथा स्थानियकरणलाई सामाजिक अध्ययन विषयमा समावेश गरी मानव अधिकार, सामाजिक मूल्य मान्यता, प्राकृतिक प्रकोप आदि विषयवस्तु समावेश गरी यस विषयलाई समसामयिक, व्यावहारिक र स्तरीय बनाउने प्रयास गरिएको छ । विज्ञानले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्त तथा नियमहरूले मानव जीवनमा हरेक पक्षमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । सञ्चार प्रविधिको अकल्पनिय विकासले सिङ्गो संसारलाई ग्लोबल गाउँको रूपमा रुपान्तरण गरेको छ । यसरी विज्ञान एउटा विकासको आधार बनेको कुरालाई आत्मसात गर्दै यसलाई विद्यालय तहको अनिवार्य विषयका रूपमा समावेश गर्न विभिन्न आयोगले सिफारिस गरेअनुसार नै विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा अनिवार्य विषयका रूपमा समावेश गरिएको छ । स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा एक आपसमा अन्तर्सम्बन्धित विषय हुन् । विद्यार्थीहरूमा

विद्यालयदेखि नै यी विषयहरुको ज्ञान, सीप तथा अभिवृद्धिको विकास गर्न अत्यावश्यक देखिएकोले स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण गरी तीनवटा छुट्टाछुट्टै विषयलाई एकीकृत गरी वि.सं.२०५६ देखि यो विषयलाई पनि पाठ्यक्रममा अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गर्दै आई रहेको छ । यो विषयले विद्यार्थीहरुलाई मानवीय र पारिवारिक जीवनका साथै वातावरणीय पक्षहरुमा समेत सचेत बनाउँछ । यसबाट विद्यार्थीहरुमा राष्ट्रिय आवश्यकता तथा मान्यताप्रति सकारात्मक सोचको विकास भई विवेकपूर्ण निर्णय लिनसक्ने क्षमताको विकास समेत हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अधिकारी, २०६५, पृ.८१ का अनुसार सिकाइलाई व्यवस्थित, स्तरीय बनाउने काममा प्रयोग गरिने विधिहरु शिक्षण प्रविधि भित्र पर्दछन् । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक बनाउने कार्यमा यस्ता प्रविधिहरु जिम्मेवार हुन्छन् । हरेक तरिका र संभाव्य विधिको प्रयोग गरी सूचनालाई सही अर्थमा हस्तान्तरण गर्ने कार्य शिक्षण सिकाइ भित्र पर्दछ ।

शैक्षिक ज्योति राष्ट्रिय द्वैमासिक, साउन-भदौ, २०६७ मा उल्लेख भए अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भन्नाले अपेक्षित उद्देश्य प्राप्तिको लागि कक्षाकोठामा गरिने त्यस्तो क्रियाकलाप हो, जसमा विषयवस्तुको प्रकृति, कक्षाकोठाको वातावरण, विद्यार्थीको रुचि, चाहना, सहभागिता र शिक्षकबीच हुने सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भन्ने गरिन्छ । अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक-शिक्षकाले आफू स्वयम् तथा आफ्ना विद्यार्थीहरुलाई पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएका उद्देश्यअनुसारका प्रयोगात्मक क्रियाकलापमा संलग्न गराएको हुनुपर्दछ । विद्यार्थीहरुलाई यी उद्देश्यहरु पूरा गराउने अभिप्राय स्वरूप क्रियाकलापमा संलग्न गराउन सकेको खण्डमा मात्र शिक्षणलाई प्रभावकारी मान्न सकिन्छ । यस्ता क्रियाकलापहरुमा संलग्न भएका विद्यार्थीहरु मात्र माध्यमिक तह उत्तिर्ण गरेको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न योग्य मानिन्छ । सबै विषयको पाठ्यक्रमले शिक्षक-शिक्षिका तथा विद्यार्थीहरुलाई विभिन्न क्रियाकलाप गरेर राष्ट्रको निर्माणमा संलग्न हुन प्रेरित गरेको छ ।

अधिकारी, २०६५ का अनुसार शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई प्राविधिक रूप दिन सीमित विषयवस्तुको ज्ञान र अनुभवमात्र प्रयाप्त हुँदैन । त्यसका लागि शिक्षा सम्बन्धि आधारभूत ज्ञान र सीप हासिल गर्दै शिक्षण कौशलता प्राप्त हुन जरुरी हुन्छ । सिकाइ भनेको सिकारुको बानीव्यवहारमा परिवर्तन गर्नु हो । त्यस्तो परिवर्तनका लागि कक्षाकोठाभित्र र बाहिर उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ । वास्तवमा व्यक्ति, वातावरण र विषयवस्तुबीच हुने अन्तरक्रिया नै सिकाइ अनुभव भएकोले त्यसका लागि शिक्षक विद्यार्थीका व्यक्तिगत प्रयासमात्र पर्याप्त नहुने हुँदा उनीहरुलाई अन्य सहयोग आवश्यक पर्दछ । शिक्षण भन्नाले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति बीचको अन्तरक्रिया हो, सिकाइका लागि आवश्यक वातावरण तयार गरि सिकनका लागि उत्प्रेरित गर्ने कार्य हो ।

पाठ्यक्रमको उद्देश्य पूरा गर्न विषयवस्तु, शैक्षिक सामग्री निर्माण गरिएको हुन्छ । विषयवस्तुलाई विद्यार्थी समक्ष कुशल तरिकाले हस्तान्तरण गर्न दक्ष, कुशल शिक्षकको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षक शैक्षिक गुणस्तरको लागि नभइ नहुने तत्व हो । यसकारण शिक्षकलाई शैक्षिक विकास गर्ने एजेन्टको रूपमा लिन सकिन्छ । शिक्षक शिक्षा र प्रशिक्षणको माध्यमबाट शिक्षकहरूमा प्रभावकारीतामा सुधार ल्याउन सकिन्छ , यदि शिक्षकहरू दक्ष भएमा मात्र उनीहरूले दिने शिक्षा, ज्ञान शिक्षार्थीहरूमा निर्वाध रूपमा पुग्दछ । नेपालमा शिक्षण पेशामा पस्नु अघि शिक्षण शिक्षा र प्रशिक्षणमा अनिवार्यता नभएका कारण अधिकांश शिक्षकहरू शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा कमजोरी रहेको पाइन्छ ।

पोखरेल, २०६० का अनुसार पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने निकायले पनि विद्यालयमा योग्य दक्ष शिक्षकद्वारा अध्यापन हुन्छ भन्ने परिकल्पना गरेर नै पाठ्यक्रम निर्माण गरेको हुन्छ । शैक्षिक सामग्री विद्यालयमा उपलब्ध होला भन्ने सोच बनाएको हुन्छ तर नेपालका विद्यालयहरूमा परम्परावादी शिक्षण विधि नै बढि प्रयोग गरेको पाइन्छ । शिक्षकले पाठ्यक्रमका उद्देश्य पूरा गर्नका लागि कक्षाकोठाभित्र कसरी विद्यार्थीहरूलाई उत्प्रेरीत गर्ने ? कसरी पाठ शुरु गर्ने ? कसरी उद्देश्य पूरा भए नभएको थाहा पाउने ? आदि क्रियाकलापको संयोजनलाई शिक्षण क्रियाकलाप भनिन्छ । विषयवस्तुको प्रकृति हेरेर शिक्षकले शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नुपर्दछ । शिक्षण विधिको प्रयोग गर्दा शिक्षकले शिक्षण विधिको फाइदा बेफाइदा पनि बुझेको हुनुपर्छ । मनोविज्ञान सम्बन्धी ज्ञान भएको शिक्षकले शिक्षण प्रभावकारी ढंगले गर्न सक्दछ । विश्वमा प्रभावकारी शिक्षणका सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । यी सिद्धान्तहरूलाई बुझ्नु आवश्यक छ । मूल्याङ्कन कसरी गर्नुपर्छ, मूल्याङ्कनका साधनहरू कुन कुन प्रयोग गर्नु पर्दछ आदि कुराको ज्ञान पनि शिक्षकमा हुनुपर्दछ । मूल्याङ्कनलाई शिक्षण प्रक्रियाको एउटा अभिन्न अंगको रूपमा लिइन्छ । विद्यार्थीलाई उपलब्ध ज्ञान सीप एवं अनुभवहरू विभिन्न प्रकारका मूल्याङ्कनका साधनबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

कुनै पनि विषयको शिक्षण गर्दा विषयको गहनता, गाम्भीर्यताका साथ विषयवस्तुको प्रकृति र स्वरूप, विद्यार्थीको पूर्ण ज्ञान, क्षमता, रुची, स्वभाव, स्तर तथा उमेर एवं उपलब्ध भौतिक सुविधा र शिक्षण सामग्रीका आधारमा शिक्षण विधिको चयन आवश्यक हुन्छ । जतिसुकै राम्रो पाठ्यक्रम, विषयवस्तु, शैक्षिक सामग्री एवं स्वच्छ शैक्षिक वातावरण भए पनि उपयुक्त शिक्षण विधि र कुशल शिक्षक विना ती सबै निरर्थक नै हुन जान्छन् । तसर्थ माथी उल्लेखित आधारमा कुनै पनि विषयको शिक्षण सिकाइका लागि शिक्षण विधिको छनौट हुन अत्यावश्यक हुन्छ । विद्यालय तहमा सामान्यतया प्रयोग गरिने शिक्षण विधि र प्रक्रियामा बारेमा सैद्धान्तिक अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको बारेमा अध्ययन गरिने छ ।

१.२ अध्ययनको औचित्य

माध्यमिक तहका अनिवार्य विषय शिक्षकहरूको पृष्ठभूमिले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको योग्यता, तालिम, अनुभव, जातजाति, लिङ्ग, भाषा, उमेर , विषय विशिष्टकरण आदिले शिक्षणमा प्रभाव पारेको हुन्छ । शिक्षकले प्रभावकारी रूपमा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गर्दै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई व्यवहारिक र प्रयोगात्मक शिक्षण गर्नुपर्दछ । पाठ्यक्रममा तोकिएका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप नै प्रभावकारी हुनुपर्दछ । माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण प्रभावकारी एवं उद्देश्यमूलक बनाउनका लागि वर्तमान अवस्थामा देखिएका समस्याहरू पत्ता लगाई समाधानार्थ उपायहरू खोज्नुले सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्ने शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र लगायतका अन्य सरोकारवालाहरूलाई माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा भए गरेका कमी कमजोरी सुधार गरी सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धी वृद्धि गर्ने उपायहरू पहिचान गर्न यस अध्ययन महत्वपूर्ण हुनेछ भन्ने अपेक्षा राखेको छु । यस विषयमा थप अनुसन्धान गर्न चाहने सम्पूर्ण व्यक्ति, संघ संस्थाहरूको लागि उपयोगी हुनुका साथै सम्पूर्ण अनिवार्य विषय अध्यापन गराउने शिक्षक-शिक्षिकालाई प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न गराउन महत्वपूर्ण मार्गनिर्देशन हुनेछ । त्यसैले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१.३ समस्याको कथन

यो अध्ययन माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षकहरूबाट गरिने शिक्षण क्रियाकलापतिर उन्मुख छ । माध्यमिक तहका सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न प्रविधि, विधि, शैक्षिक सामग्री निर्माण, प्रयोग, पाठ्यसामग्री, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भसामग्री जस्ता कुराहरूलाई प्रत्येक विषयका शिक्षक निर्देशिकामा स्पष्ट गरिएको छ । तर वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गर्ने हो भने पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरे अनुरूपको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप सफल भएको पाइँदैन ।

माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकको योग्यता, अनुभव, तालिम, जातजाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग र विषय विशिष्टकरणमा फरक फरक रहेको छ । यसले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा शिक्षण सिकाइमा प्रभाव पारेको छ । त्यसकारण विद्यालयमा अनिवार्य शिक्षकको पृष्ठभूमि के कस्तो छ ? कुन विषयमा विशिष्टकरण गरेको शिक्षकले के विषय शिक्षण गर्दै आएको छ ? यसबाट शिक्षण सिकाइ प्रभावित बनेको छ । फलस्वरूप, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गतका संस्थाहरूले बेला बेलामा तालिम, गोष्ठी, सेमिनार गर्दै आइरहेको छ, तापनि कक्षा शिक्षण क्रियाकलापका मुख्य विषयहरू कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, सिकाइ वातावरणको अवस्था, शिक्षकमा लगानी, विद्यार्थी

क्रियाकलाप, शिक्षण प्रविधि, शिक्षणका साधन स्रोत, कक्षा शिक्षणमा प्रयोग गरिने भाषा, कक्षाकार्य, विद्यार्थी मूल्याङ्कन गृहकार्य र शिक्षण रणनीति जस्ता विषयहरूमा पर्याप्त ध्यान नदिएको कारणबाट शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन नसकिरहेको अवस्था दैनिक हामीले पत्रपत्रिका, समाचारपत्र, अध्ययन प्रतिवेदनबाट देख्न र सुन्न पाइन्छ ।

यस अध्ययनको समस्यालाई माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयमा शिक्षकहरूद्वारा गरिने शिक्षण क्रियाकलापको बारेमा प्रस्ट्याउने प्रयास गरिने छ ।

१.४ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

अनिवार्य विषय शिक्षकको पृष्ठभूमि र शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्न निम्नलिखित अनुसन्धानात्मक प्रश्न राखि अध्ययन गरिनेछ :-

- अनिवार्य विषय पढाउने शिक्षकहरूको भाषा, लिङ्ग, उमेर, धर्म, जातजातिको अवस्था कस्तो छ ?
- शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता र अनुभवको अवस्था कस्तो छ ?
- के सवै विषय शिक्षकहरूले आफूले अध्यापन गर्ने विषयमा विशिष्टिकरण गरेका छन् ?
- कक्षा शिक्षणमा कुन कुन विधिहरू प्रयोग गर्छन् ?
- कक्षा शिक्षण गर्दा के के क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिन्छ ?
- अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ?
- सञ्चालित क्रियाकलापहरू विद्यार्थीको क्षमता र स्तर अनुसार छन् ?
- शिक्षण क्रियाकलाप उद्देश्य अनुसार मेल खान्छन् ?
- के शिक्षक कक्षामा सम्मिलित सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको सिकाई क्षमतासँग जानकार छन् ?
- के प्रत्येक कक्षामा सम्मिलित सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू उत्साहजनक रूपमा सिक्न तयार हुने गरेका छन् ?
- कक्षा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा शिक्षक-विद्यार्थीको सहभागिता कस्तो छ ?
- के शिक्षकहरू आफ्नो शिक्षण सम्बन्धी सञ्चालित विभिन्न गोष्ठी, सेमीनार तथा तालिममा सहभागी हुने गरेका छन् ?
- के तालिममा सिकेको सीप कक्षामा प्रयोग गर्ने गरेका छन् ?
- सामाजिक अध्ययन शिक्षण सिकाई क्रियाकलापका राम्रा पक्षहरू के कस्ता छन् ?
- सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरूको कमजोरीगत पक्षहरू के के हुन् ?
- शिक्षण क्रियाकलापलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ?

१.५ अध्ययनको उद्देश्य

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धी अध्ययनका लागि निम्नानुसारका उद्देश्यहरू रहनेछन् :-

- (क) शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पत्ता लगाउनु ।
- (ख) शिक्षण विधि र शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्नु ।
- (ग) शिक्षण क्रियाकलापप्रति शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचान गर्नु ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

कुनै पनि अध्ययन कार्य सञ्चालन गर्नुपूर्व के कति क्षेत्रभित्र रहेर अध्ययन कार्य सञ्चालन गर्ने कुरा निश्चित गरिन्छ, जसलाई अध्ययनको सीमाङ्कन भनिन्छ । यस अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई उपलब्ध स्रोत, साधन, प्रविधि र समयलाई मध्यनजर राख्दै यो अध्ययन ललितपुर जिल्लाका उप-महानगरपालिकाका २ वटा सरकारी विद्यालयका कक्षा ९ का अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमिमा केन्द्रित रही अनिवार्य विषयको शिक्षण क्रियाकलापमा मात्र सीमित गरिएको थियो । अध्ययनको सूचनाको स्रोतको रूपमा अनिवार्य विषयका शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू र प्रधानाध्यापकलाई लिइएको थियो ।

अध्याय-दुई

पूर्व साहित्यको समीक्षा

पूर्व साहित्य भन्नाले अनुसन्धान गर्न लागिएको विषयमा त्यसभन्दा पहिला भएका अध्ययन कार्यलाई बुझिन्छ। अनुसन्धान गर्न लागिएको विषयमा पहिला भएका कामहरु के कति उपयोगी र के कति अनुपयोगी छ, भनेर तिनको विवेचना गर्नुलाई पूर्व साहित्यको समीक्षा भनिन्छ। यस अध्ययनसँग सम्बन्धित साहित्यहरु यसको समस्यासँग मिल्ने उपलब्ध नभएपनि अध्ययनका समस्या प्रस्ट पार्ने साहित्य आवश्यक मात्रामा उपलब्ध छन्। यस अध्ययनलाई स्पष्ट पार्नका लागि निम्न अध्ययन सामग्रीहरुको अध्ययन गरि तिनका निष्कर्षलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

२.१ सैद्धान्तिक अध्ययन

कुनै पनि विषयको शिक्षण गर्दा विषयको गहनता, गाम्भीर्यताका साथ विषयवस्तुको प्रकृति र स्वरूप, विद्यार्थीको पूर्ण ज्ञान, क्षमता, रुची, स्वभाव, स्तर तथा उमेर एवं उपलब्ध भौतिक सुविधा र शिक्षण सामग्रीका आधारमा शिक्षण विधिको चयन आवश्यक हुन्छ। जतिसुकै राम्रो पाठ्यक्रम, विषयवस्तु, शैक्षिक सामग्री एवं स्वच्छ शैक्षिक वातावरण भए पनि उपयुक्त शिक्षण विधि र कुशल शिक्षक विना ती सबै निरर्थक नै हुन जान्छन्। तसर्थ माथी उल्लेखित आधारमा कुनै पनि विषयको शिक्षण सिकाइका लागि शिक्षण विधिको छनौट हुन अत्यावश्यक हुन्छ। विद्यालय तहमा सामान्यतया प्रयोग गरिने शिक्षण विधि र प्रक्रियामा बारेमा यहाँ उल्लेख गरिन्छ।

नेपाली भाषा शिक्षणमा विषयवस्तुको शिक्षण नभई विषयवस्तुका माध्यमबाट भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ जस्ता सीपहरुको शिक्षण गर्नुपर्दछ। पाठ्यक्रमले विधाको क्षेत्रमा निर्देश गरेका विभिन्न क्षेत्र तथा स्रोतका विधाहरुलाई श्रुतिबोध, शब्दोच्चारण, पठनबोध, मौखिक अभिव्यक्ति, लिखित अभिव्यक्ति, शब्दभण्डार, वर्णविन्यास आदिको अभ्यासका लागि उपयोग गर्नुपर्दछ। नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग हुने विधिहरु निम्नानुसार छन् :-

- कथाकथन	- प्रश्नोत्तर	- अभिनय	- श्रुतिलेखन
- छलफल	- मौखिक अभ्यास	- विभिन्न शब्द लेख	

कक्षाकोठामा विद्यार्थी केन्द्रित विधिको माध्यमबाट विद्यार्थीलाई सुनेर, बोलेर, लेखेर केहि सिक्किरहेको हुन्छ। अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरुलाई शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षक माध्यम मात्र बन्ने कोशिस गर्नुपर्दछ। यसका शिक्षण विधिहरु निम्न छन्:-

- Oral structural situational approach (अवस्थानुकूल मौखिक विधि)

- Direct method (प्रत्यक्ष विधि)
- Question and answer (प्रश्नोत्तर विधि)
- Role play method (अभिनय विधि)
- Discussion method (छलफल विधि)
- Demonstration method (प्रदर्शन विधि)

गणित शिक्षणको क्रममा विद्यार्थीहरूबाट हुने त्रुटीहरूको विश्लेषण गर्ने र सुधारात्मक उपायहरू अपनाउने, विद्यार्थी स्वयंलाई दैनिक जीवनमा आइपर्ने गणितीय समस्या पहिचान तथा समाधान गर्न उपयुक्त सिकाई वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्छ । गणित शिक्षण सिकाइको क्रममा हरेक क्षेत्रका विषयवस्तुको धारणा तथा गणितीय सिपको विकास गर्न निम्नलिखित शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ :-

- प्रश्नोत्तर तथा छलफल विधि	- खोज विधि	- समस्या समाधान विधि
- प्रदर्शन विधि	- प्रयोगात्मक विधि	- आगमन तथा निगमन विधि

सामाजिक अध्ययनको व्यवहारिक ज्ञान दिनका लागि कक्षाभित्र वा बाहिर आ-आफ्नो टोल, समुदायहरूसँग सम्बन्ध राखि समुदायसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू गराउनुपर्दछ । यो विषय राजनीति शास्त्र, भूगोल, इतिहास, समाजशास्त्र आदि विषयहरूको एकिकृत र अन्तर सम्बन्धित विषयवस्तुहरूको रूप हो । विषयवस्तुलाई जस्ताको तस्तै कण्ठ गराउने शिक्षण पद्धतिलाई निरुत्साहित गरि विद्यार्थीलाई आ-आफ्ना समुदायमा खोज गरि सिर्जनात्मक प्रतिभाको विकास गर्न प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ । विद्यार्थीहरूलाई “गर र सिक” भन्ने धारणाको अभिवृत्ति गराउनु र विद्यार्थीहरूमा व्यवहारिक परिवर्तन ल्याउनु नै सामाजिक अध्ययन विषयको मूल लक्ष्य हो । यो विषय अध्ययन गराउदा विभिन्न प्रकारका विद्यार्थी केन्द्रित विधि तथा शिक्षक केन्द्रित विधिहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । जस्तै :-

- प्रश्नोत्तर विधि	- स्थल भ्रमण विधि	- अभिनय विधि
- खेल विधि	- समस्या समाधान विधि	- प्रदर्शन, छलफल र प्रयोग विधि

विज्ञान शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाई गुणात्मक नतिजा प्राप्त गर्न शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । शिक्षण विधिले विद्यार्थीमा समझदारी, क्रियात्मक सोचाइ तथा प्रयोगात्मक सीप र अभिवृत्तिको विकास गर्दछ । विज्ञान विषयको शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा निम्न लिखित शिक्षण क्रियाकलापहरू गर्न सकिन्छ :-

- छलफल	- स्थलगत अध्ययन	- अन्वेषणात्मक विधि	- अवलोकन
- प्रयोगशाला विधि	- प्रयोगात्मक विधि	- समस्या समाधान विधि	

स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा विषयले सैद्धान्तिक एवम् व्यवहारिक पक्षहरूलाई समेटेको छ । शिक्षकले यस विषयलाई एकिकृत रूपमा अध्ययन गरि यस विषयको ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गराउनुपर्दछ । एकाईअनुसार विषयवस्तुको व्यवहारिक ज्ञान दिनका लागि कक्षाकोठाभित्र र बाहिर पनि विभिन्न क्रियाकलापहरू गराउनुपर्दछ । यस विषयले गरेका शिक्षण विधिहरू निम्नलिखित छन् ।
(माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६४)

- छलफल विधि	- प्रदर्शन विधि	- अभिनय विधि
- समस्या समाधान विधि	- अवलोकन विधि	- प्रयोगात्मक विधि

शिक्षण विधि र क्रियाकलाप राम्रोसँग सञ्चालन गर्नको लागि शिक्षकको शैक्षिक, व्यवसायिक र सामाजिक पक्षको समेत हात रहेको हुन्छ ।

John Dewey (1992) ले शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सम्बन्धी निम्न धारणा राखेका छन् "The hands the earns the eyes infact the whole body should be cartelied for learning growth" त्यसैले हरेक बालबालिकालाई सिकाई वातावरणमा समावेश गर्न समस्या दिनुपर्छ र समस्याप्रति शैक्षिक क्रियाकलाप निर्माण गर्न सक्ने अवसर प्रदान गर्नु पर्छ, जसले गर्दा सिकाई बढी प्रभावकारी र रुचिकर हुन्छ ।

सिंह, (२०६५) का अनुसार आदर्शवादीहरूले जुनसुकै विषयको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको प्रभावकारिता शिक्षकको विवेकमा सुम्पेका छन् । आदर्शवादी सुकरातले प्रश्नोत्तर विधि र छलफल विधिद्वारा शिक्षणलाई अगाडि बढाउनुपर्दछ भनेका छन् भने उनका शिष्य प्लेटोले वादविवादलाई शैक्षिक प्रक्रियाका रूपमा सिफारिस गरेका छन् । हेगलले तार्किक विधिद्वारा उपयुक्त शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप हुने कुरामा जोड दिएका छन् ।

प्रसिद्ध प्रयोजनवादी दार्शनिक जोनडिबेले प्रयोजनवादी शैक्षिक प्रक्रियालाई आफ्नो प्रकारको हुने बताएका छन् । उनका अनुसार यस शैक्षिक प्रक्रियाभित्र बालक अपरिपक्व-अविकसित प्राणी हो र उसलाई परिपक्व र अनुभवी युवकहरूले समाजमा सामाजिक लक्ष्य, मूल्य-मान्यताका आधारमा अधि बढाइरहेका हुन्छन् । त्यसैले यिनै तत्वहरूका विचको अन्तरक्रिया नै शैक्षिक प्रक्रिया हो उनका सिद्धान्तको केन्द्रबिन्दु रहेको विधि Project method हो । यस विधिमा विद्यार्थीको उद्देश्य चाख र उपयोगिताका आधारमा गरेर सिक्नेमा केन्द्रित हुनुपर्दछ (शर्मा, २०६५) ।

सिंह, (२०६५) का अनुसार यथार्थवादी दर्शन अनुसार जुनसुकै शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष अवलोकन हुन आवश्यक हुन्छ । विद्यालयका कक्षा शिक्षणमा एकातिर इन्द्रियहरूको प्रयोग गरिन्छ भने अर्कोतिर भ्रमण यात्राहरू अनि प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा शिक्षण गरिन्छ । यस कक्षा शिक्षणमा वस्तुगत ज्ञानका लागि रचिएका विषयवस्तुको प्रस्तुती गरे पनि ती विषयवस्तुहरूको प्रत्यक्ष अवलोकन वा

साक्षात्कार गराइन्छ । यथार्थवादीहरू इन्द्रियज्ञानलाई बढी जोड दिने भएकाले कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थी सामु विषयवस्तुको अवलोकन गराइन्छ । यस्तो कक्षा शिक्षणमा आगमन विधिको प्रयोग गरिन्छ, विषयवस्तुलाई अवलोकन गराइन्छ, विद्यार्थी त्यस विषयवस्तुलाई देखेर, चाखेर, सुनेर वा अनुभव गरेर त्यस वस्तुबाट जानकारी प्राप्त गर्दछन् । यसको अतिरिक्त यथार्थवादी कक्षा शिक्षणमा प्रदर्शन विधि, प्रयोगात्मक विधि, छलफल, वादविवाद विधिहरू पनि आवश्यकता अनुसार प्रयोग गरिन्छ । कुनै विषयवस्तु सिकाउँदा विद्यार्थीको इन्द्रियहरूलाई सजग गराउनुका साथै उसको आत्मालाई सक्रिय बनाइन्छ । त्यसपछि विद्यार्थीमा विषयवस्तुप्रति रुचि जाग्न र शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ, भन्ने विश्वास यथार्थवादी दर्शनको रहेको छ ।

Nicholls, (2009) का अनुसार उत्तर आधुनिकवादी दृष्टिकोण अनुसार कुनै नियम निर्माण गर्नुपूर्व कार्य सम्पादन गरिन्छ र तत्पश्चात् प्राप्त अनुभवको आधारमा नियम निर्माण गर्नुपर्दछ । यस दृष्टिकोणको आधारमा विद्यार्थीहरूलाई कक्षाकोठामा विषयवस्तुको शिक्षण गर्दा पहिला कुनै पनि विषयवस्तुमा छलफलबाट अगाडि बढ्न प्रेरित गर्दछ । जसले शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

Print, (1993) Curriculum Development and Design (2nd edu) मा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न सकिन्छ, भनेका छन् ।

वर्णनात्मक शिक्षण : यस प्रकारको शिक्षणमा पुस्तक, व्यक्ति, शिक्षण, रेडियो, टेलिभिजन इत्यादिबाट सिकारुमा सूचना तथा जानकारीहरू प्रदान गर्न सकिन्छ । कक्षाकोठामा वर्णनात्मक शिक्षणका रूपमा प्रवचन प्रदर्शन, पढाई-लेखाई क्रियाकलाप तथा श्रव्य-दृश्य प्रस्तुतीहरू गरिन्छन् ।

अन्तरक्रियात्मक शिक्षण : शिक्षक र सिकारु दुवैको सहभागिता र अन्तरक्रियालाई प्रोत्साहन गरिन्छ । प्रश्नोत्तर, छलफल, प्रदर्शनी जस्ता प्रक्रियाहरू अपनाइन्छ ।

साना समूह : कक्षालाई साना-साना समूहमा विभाजन गरी कुनै विषयमा छलफल र प्रयोगात्मक कार्य गर्ने जस्ता प्रक्रियाद्वारा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरिन्छ ।

खोज समस्या समाधान : यस्तो शिक्षणमा सिकाइलाई व्यक्तिगत वा समूहगत रूपमा कुनै विषयमा खोज गरी समस्या समाधान गर्न लगाइन्छ ।

वैयक्तिकरण : सिकाइले आफ्नै गतिमा स्वतन्त्र रूपमा सिक्न सक्ने वातावरणलाई वैयक्तिकरण शिक्षण सिकाइ हो ।

वास्तविकतामा आधारित ढाँचाहरु : यसमा वास्तविक वातावरण भौतिक नमूना, सिमुलेसन, खेल भूमिका निर्वाह जस्ता प्रक्रियाहरु अपनाई सिकाइलाई वास्तविक अवस्थाको अनुभूति गर्न लगाइन्छ ।

खनाल (वि.सं. २०५३) ले नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिएका विधिहरुको अध्ययन शीर्षकमा अध्ययन गर्नुभएको थियो । उहाँले नेपाली भाषा शिक्षणमा शिक्षण विधिको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्य राखी अध्ययन गर्दा व्याख्यान, छलफल, पठनबोध विधि नै बढी प्रयोग गरेको निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । त्यसैले शिक्षणमा विद्यार्थी केन्द्रित विधिलाई बढि जोड दिनुपर्ने, विषयको पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएको विधिलाई प्रयोग गर्नुपर्ने, शिक्षण विधिको प्रयोग सम्बन्धमा शिक्षकलाई तालिम दिनु पर्ने, सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन समय-समयमा निरीक्षण गरी समयमै सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्ने निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

शिक्षा विभाग (२०६०) माध्यमिक तहमा Teaching material and classroom observation मा शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कसरी गरिन्छ । प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान छ/छैन ? सामग्रीको स्थिति कस्तो छ ? शैक्षिक सामग्री पर्याप्त मात्रामा छन् कि छैनन् ? शैक्षिक सामग्री विषयवस्तु अनुसार ठीक ढङ्गले प्रयोग भएको छ / छैन भनी अध्ययन गर्नको लागि विभिन्न विकास क्षेत्र, अञ्चल र जिल्लाका विद्यालयको प्रतिनिधित्व हुने गरी १५० वटा कक्षाहरु अलोकन गरिएको थियो जसको प्राप्तमा धेरैजसो विद्यालयहरुमा शैक्षिक सामग्रीहरु उपलब्ध भएको पाइयो । तर ग्रामिण क्षेत्रका विद्यालयमा भने शैक्षिक सामग्रीको कमी देखियो । विशेष गरी शैक्षिक सामग्रीको कमी हिमाली र उच्च पहाडी क्षेत्रका दुर्गम विद्यालयमा यातायातको सुविधा कमी हुनुलाई मुख्य समस्याको रूपमा लिइएको थियो ।

शिक्षक शिक्षा, (२०६४) मा भोजबहादुर बलायारले शिक्षकको पेसागत अभिवृद्धिमा कार्यगत अनुसन्धानको सहयोग भन्ने शीर्षकमा काभ्रे जिल्लाको माध्यमिक विद्यालय (परिवर्तित नाम) मा भ्रमण गर्ने समयमा अनुसन्धान गर्दा सोही अनुसन्धानबाट निम्न निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । सेवा अधिअनुसार शिक्षकको दक्षता वृद्धि जुन रूपमा हुनुपर्ने हो त्यो हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ । यसमा तोकिएको पाठ्यपुस्तकलाई मात्र जिम्मेवारीको रूपमा लिई थप ज्ञानको खोजी गर्न नसक्नु प्रमुख कारक तत्व भएको, कार्यक्षेत्रलाई अध्यापनमा मात्र सीमित गरी अध्ययनशीललाई गौण बनाउनुले गर्दा यसबाट नयाँ सिर्जना नभई पुरानै अवस्थालाई दोहोर्‍याउने र आफूलाई सीमित पारेको अध्ययनमा प्राप्त गरिएको थियो । कार्यगत अनुसन्धान ज्ञानको जन्म गर्ने र सबै क्रियाशील, परिवर्तनकारी जुभारु बनाई राख्ने अनुसन्धानको माध्यम भएता पनि प्रयोगमा ल्याइएको देखिदैन । सयर्थ यस अनुसन्धानबाट स्वयम्ले आत्मविकास गरी परिवर्तन गर्न सक्ने अवस्था अबकै विद्यमान छ भन्ने दृष्टिकोण र मान्यता स्थापित शिक्षक आफ्नो पेशाप्रति निष्ठावान लगनशीलता नभएकोले शिक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

पनेरु (२०६५) ले “माध्यमिक तहको सामाजिक विषयको शैक्षणिक अवस्था भन्ने शीर्षकको अध्ययन गर्नु भएको थियो । उहाँले माध्यमिक तहको सामाजिक शिक्षा शिक्षणको शैक्षणिक अवस्था, शैक्षिक सामाग्रीको पहिचान गर्नु र सामाजिक शिक्षा शिक्षणमा आइपरेका समस्या र समाधानका उपाय पत्ता लगाउन काठमाडौं जिल्ला, कीर्तिपुर नगरपालिकामा सञ्चालित ४ वटा सार्वजनिक विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी र प्रधानाध्यापकलाई छनौट गर्नु भएको थियो । उक्त तथ्याङ्क संकलनका लागि अन्तर्वार्ता, कक्षाकोठा अवलोकन र लक्षित समूह छलफल निर्देशिका तयार गरी अनुसन्धान गर्नुभएको थियो । उक्त अनुसन्धानको प्राप्तमा शिक्षण कार्यमा शिक्षण केन्द्रित विधिको प्रभाव, शैक्षिक, अवलोकन भ्रमण योजनाबद्ध रूपमा नगराइएको, सामाजिक शिक्षा शिक्षणको लागि आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामाग्रीहरूको अभाव रहेको, अधिकांश शिक्षकहरू तालिम अप्राप्त रहेका, दैनिक पाठयोजना निर्माण नगरीकनै शिक्षण सिकई क्रियाकलाप गरिने गरेको पाइयो । उक्त अध्ययनबाट प्राप्त कुराहरूलाई समाधानका लागि शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था, तालिमको व्यवस्था, शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने, पाठयोजना निर्माण गरी शिक्षण गर्नुपर्ने, शैक्षिक भ्रमण, विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा जोड दिनुपर्ने सुझावहरू उल्लेख गर्नुभएको थियो ।

जोशी (वि.स. २०६५) ले जनसंख्या तथा वातावरण विषय वाठ्यक्रमको अपेक्षा र कक्षा शिक्षणको अवस्था अध्ययन सम्बन्धी शीर्षकमा पाठ्यक्रमको अपेक्षा र कक्षा शिक्षणको अवस्था, पाठ्यक्रमका अपेक्षाहरूलाई हासिल गर्न सहज र अवरोध पुऱ्याउने तत्वहरू पत्ता लगाउन, पाठ्यक्रमका उद्देश्यको प्रभावकारी रूपान्तरणका लागि उपायहरूको खोजी गर्न काभ्रे जिल्ला अन्तर्गत पर्ने धुलिखेल, बनेपा र पनौती नगरपालिका भित्रका १० वटा सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययन गर्दा कक्षा शिक्षण गर्दा शिक्षकले पाठपुस्तकको बढी प्रयोग गरेको व्याख्यान विधिको अत्यधिक प्रयोग गर्नुका साथै छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, अध्ययन भ्रमण, प्रतिवेदन, प्रस्तुती विधिको कम प्रयोग गरी शैक्षिक सामाग्रीमा कालोपाटी, चक, डस्टर मात्र दैनिक प्रयोगमा ल्याउने गरेको, आवश्यक शैक्षिक सामाग्रीहरू थोरै विद्यालयमा मात्र उपलब्ध भएको निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । कक्षा शिक्षणको क्रममा मौखिक प्रश्न सोधी पाठको अन्त्यमा भएका प्रश्नलाई गृहकार्यको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पत्ता लगाउनु भएको थियो । साथै पाठ्यक्रमको जानकारी सबै शिक्षकमा हुनुपर्ने, सोही अनुसार शिक्षण विधि, शैक्षिक सामाग्री, मूल्याङ्कन र गृहकार्यमा पर्याप्त मात्रामा ध्यान दिई शिक्षण गराउनु पर्ने निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

खनाल (वि.सं. २०६७) ले माध्यमिक तहका शिक्षकहरूको कक्षा शिक्षण अवस्था अध्ययन शीर्षकमा अनिवार्य विषय सामाजिक, नेपाली र विज्ञान विषय शिक्षकहरूको शैक्षणिक योजनाको अवस्था, कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अवस्था र कक्षा शिक्षण अवस्था पत्ता लगाउन धादिङ्ग जिल्लाका चारवटा विद्यालयमा अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययन अनुसार कक्षा शिक्षणको अवस्थाका सम्बन्धमा शैक्षणिक योजनाको निर्माण नगरी शिक्षण गरेका, शैक्षिक सामाग्री निर्माण नगरी विद्यालयमा उपलब्ध सामाग्रीको मात्र प्रयोग गर्ने गरेको साथै कक्षाकोठा व्यवस्थापनका पक्षहरू कालोपाटीको रखाई र आकार

नमिलेको फर्निचर विद्यार्थी संख्या अनुपातमा कम भएको साथै कक्षा सजावटमा प्राप्त ध्यान नदिएको अध्ययनमा प्राप्त गर्नुभएको थियो । कक्षामा मनिटरको व्यवस्था गरिएको जसबाट कक्षा अनुशासनमा भने सहयोग पुगेको थियो । कक्षा शिक्षण सुरुवात गर्दा सबै विषयमा सिधै विषयबस्तुमा प्रवेश गरी कहिलेकाहीं सामाजिक विषयमा नक्सा, ग्लोब, चित्रहरूको प्रयोग त्यस्तै विज्ञान विषयमा कालोपाटीमा नै सम्पूर्ण शैक्षिक सामग्रीको निर्माण गरी व्याख्या गरेका र नेपाली विषयमा पनि कालोपाटीमा नै चित्र बनाई व्याख्या गर्ने गरेको अध्ययनबाट निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो । शिक्षण विधिमा सबै शिक्षकले व्याख्यान विधि बढि प्रयोग गर्ने गरेको र कहिलेकाहि छलफल प्रश्नोत्तर अभिनय, क्षेत्रभ्रमण, अन्वेषण विधि पनि प्रयोग गर्ने गरेको साथै कक्षा शिक्षणको अन्त्यमा व्यक्तिगत र सामूहिक मौखिक प्रश्न सोधि कक्षा कार्य गर्न लगाउने साथै कक्षामा प्रस्तुतिकरण गर्न लगाएर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरी आवश्यकतानुसार पृष्ठपोषण प्रदान गरी गृहकार्य दिएको अध्ययनबाट निष्कर्ष निकाल्नु भएको थियो ।

खनाल (२०६७) ले सामुदायिक विद्यालयमा माध्यमिक विद्यालयको सामाजिक अध्ययन शिक्षण शीर्षकमा अध्ययन गर्नुभएको थियो । उहाँले आफ्नो अध्ययनमा सामाजिक विषय शिक्षकको अवस्था, शैक्षिक सामग्री उपलब्धता र प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउने उद्देश्य राख्नुभएको थियो । नमूना छनौटमा स्याङ्जा जिल्ला अन्तर्गत नरोदय उ.मा.वि. श्रोत केन्द्र अन्तर्गतका ३ वटा सामुदायिक मा.वि. लाई लिई कक्षा ९ र १० का विषय शिक्षक, विद्यार्थी र कक्षा शिक्षण अवलोकन गर्न क्रमशः अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, लक्षित समूह छलफल प्रश्नावली र कक्षा शिक्षण अवलोकन राखी अनुसन्धान गर्नुभएको थियो । उहाँले आफ्नो अध्ययनको प्राप्तमा सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कम भएको, स्थानीय सामग्रीको प्रयोगमा कमी, पाठ्यक्रमको प्रयोग नगरेको, निर्देशिका उपलब्ध नभएको, शैक्षिक योजना निर्माण नगरेको, विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा कमी, मूल्याङ्कन तथा पृष्ठपोषणमा कमी जस्ता समस्याहरू रहेको उल्लेख गर्नुभएको थियो । वहाँले उक्त प्राप्ति सम्बन्धी समाधानको लागि सन्दर्भ सामग्रीको व्यवस्था, वार्षिक कार्ययोजना, दैनिक पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोग गर्नुपर्ने, विद्यार्थी केन्द्रित विधिलाई बढावा दिनुपर्ने, स्थानीय शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्ने, शैक्षिक भ्रमण गराउनुपर्ने, निर्देशिकाको प्रयोग गर्नुपर्ने साथै विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा ध्यान दिनुपर्ने सुझावहरू दिनुभएको थियो ।

पा.वि.के.त्रि.वि. ले सन् १९८४ मा त्रि.वि.का. क्याम्पसहरूमा अनिवार्य अंग्रेजी शिक्षण सिकाइको पुनरावलोकन प्रतिवेदनमा सन् १९८३ मा लिइएको त्रि.वि. प्रमाणपत्र तथा स्नातक तहको परीक्षामा ठूलो संख्यामा विद्यार्थीहरू अंग्रेजी विषयमा असफल हुनाका कारण पहिचान गर्न ३ वटा समूह निर्माण गरी जसमा पहिलो काठमाण्डौं उपत्यका भित्रका सम्पूर्ण क्याम्पस, दोश्रो पूर्वाञ्चलका १३ वटा क्याम्पस र तेश्रो पश्चिमाञ्चलका ७ वटा क्याम्पसमा अध्ययन गरिएको थियो । अध्ययनका सहसभागी शिक्षकहरूमा केन्द्रित रहेर गरिएको छलफलमा विद्यार्थी, पाठ्यक्रम, शिक्षण सिकाइको अवस्था, मूल्याङ्कन प्रणाली, शिक्षक स्वयं उपस्थित भई व्यापक छलफल चलाउँदा विद्यार्थीमा आवश्यक पर्ने अंग्रेजी भाषाको भाषिक

क्षमता ज्यादै न्यून भएको, पाठ्यवस्तुको क्रम नमिलेको, शिक्षकलाई गोष्ठी, सेमिनार, सम्मेलन, सभा नगरेको, कक्षाकोठामा ठूलो संख्यामा विद्यार्थी चाप भएको, परम्परागत मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रयोग जस्ता पक्षहरू नै प्रमुख कारणहरू भएको निष्कर्ष निकालेको थियो ।

Ronald (1992) ले आफ्नो Texas Teach University मा गरेको सामाजिक शिक्षण विषयक अध्ययन Report मा सामाजिक विषयको शिक्षण गर्दा मुख्य तीन वटा Scripted interpretive and originals विधिहरू प्रयोगगरेर शिक्षण गर्दा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन्छ । जुन विधिहरूको प्रयोगले निष्क्रिय रूपमा रहेका विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाई उनीहरूको ज्ञान, सीप र अभिवृद्धि क्षमतालाई बढाई अध्ययनलाई प्रभावकारी गराउँदछ भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

सान्दर्भिक साहित्यको पुनरावलोकन गर्ने क्रममा विभिन्न लेख, रचनाहरूको अध्ययन गर्ने शिलशिलामा “गणित शिक्षणमा प्रभावकारीता ल्याउने केही उपाय” भन्ने शिर्षकमा मोहनदेव भट्टले लेख्नुभएको लेखमा हाम्रो सन्दर्भमा भौगोलीक विकटता, शिक्षाको लागि कम सरकारी लगानी, पाठ्यपुस्तक सम्बन्धि समस्याहरू दक्ष तथा तालिम प्राप्त शिक्षकको कमी जस्ता समस्याले गर्दा प्रभावकारी शिक्षण हुन सकेको छैन । Mathematics is nothing but just a game भन्ने भावनाको विकास गराउन नसक्दा आज गणितको विषयवस्तु प्रस्तुतिकरणमा What, How र Why भन्ने तीन प्रश्नको उत्तर दिनु अति आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।

राम्रो तालिम विषयक गोष्ठी (CERID) का अनुसार - निम्न माध्यमिक तहका यस अध्ययनसँग मिल्ने शोधपत्र नभएपनि प्राथमिक तहमा विद्यार्थी उपलब्धि उच्च पार्नको निम्ति राम्रो तालिम विषयक गोष्ठी त्रि.वि.वि. CERID ले (June 12-16,1987) मा काठमाडौंमा सम्पन्न गर्‍यो । यस गोष्ठीले पनि तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकबीच शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धमा तुलना गरेको छ । यो सेमिनार प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरूमा सिमित थियो । प्राथमिक विद्यार्थीहरूको उपलब्धि उच्च पार्नको निम्ति विशेष किसिमको तालिम दिनु आवश्यक छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेको थियो । यस सेमिनारको निष्कर्ष अनुसार तालिम प्राप्त शिक्षकहरूले मूल्याङ्कनका साधनहरू कुशल तरिकाले प्रयोग गर्ने गर्दछन् । यस गोष्ठीले वास्तवमा तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकबीचको भिन्नतालाई दर्शाएको छ तर नेपालमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूले आफूले सिकेको सीपलाई पनि प्रदर्शन गर्दैनन् । अर्कोतर्फ पाठयोजना बनाएर शिक्षण गर्ने शिक्षक पनि कमै मात्रामा भेटिन्छन् । एउटै शिक्षकले ५-६ वटा कक्षा अध्यापन गर्नुपर्ने भएकोले पाठयोजना बनाएर शिक्षण गर्नुपर्ने असंभव छ । वास्तवमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूले मनोविज्ञान सम्बन्धी ज्ञान हासिल गरेको हुन्छ । यदि तालिम प्राप्त शिक्षकहरूले तालिममा सिकेको सीपलाई प्रदर्शन गरेर अध्यापन गरेको खण्डमा अवश्य पनि विद्यार्थी उपलब्धि उच्च पार्न सकिन्छ ।

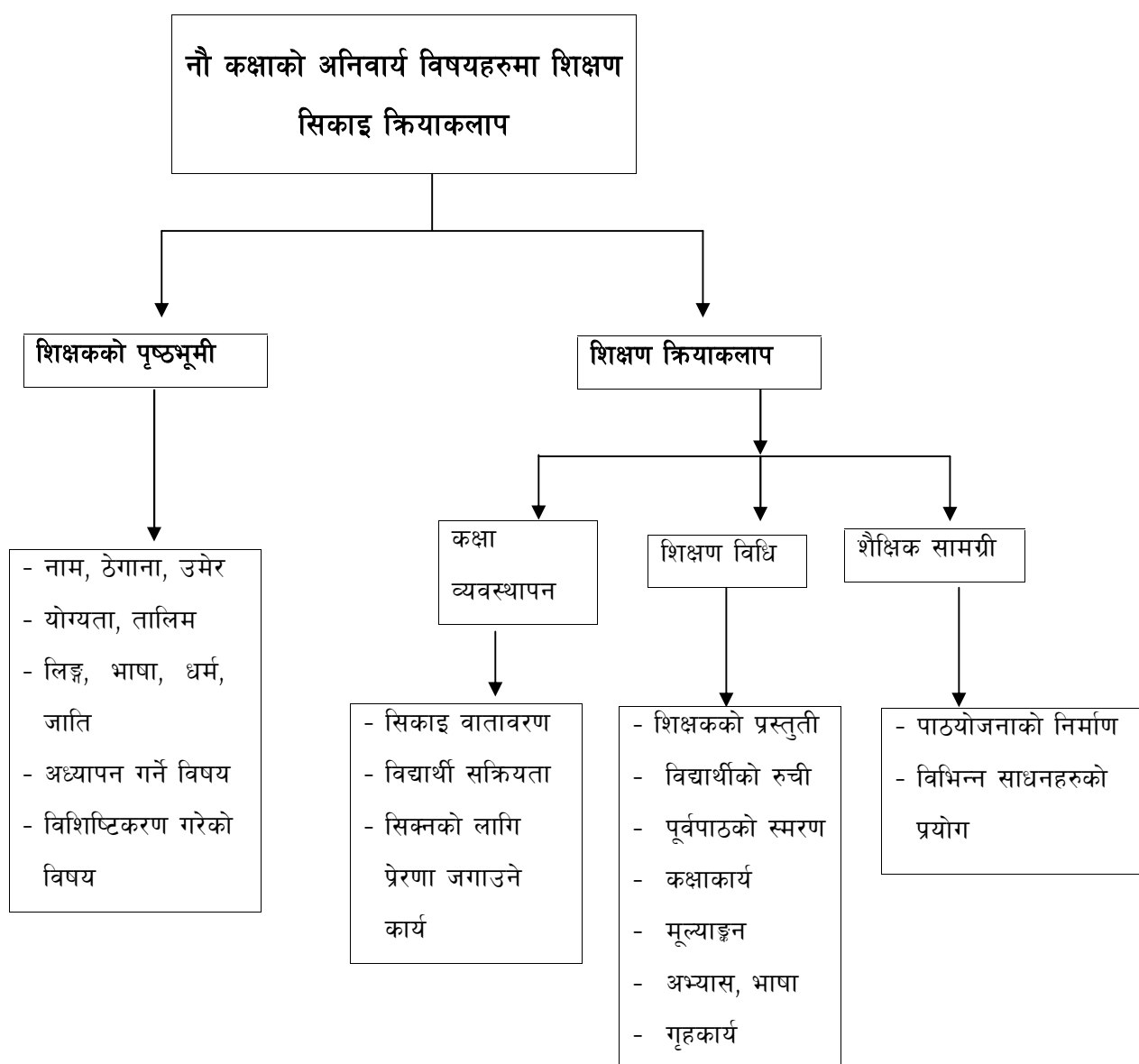
नि.मा.वि. तहको पाठ्यक्रम २०४९ मा विद्यार्थी मूल्याङ्कन, शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई सबलिकृत गर्ने माध्यमको रूपमा निम्न लिखित व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

- १) माध्यमिक तहमा औपचारिक मूल्याङ्कन हुनेछ र विद्यार्थी मूल्याङ्कन नियमित रूपमा हुनेछ ।
- २) विद्यार्थीको प्रगति विवरणहरु शिक्षक, अभिभावक र विद्यालय प्रशासनमा बढी भन्दा बढी आदानप्रदान गरिनेछ ।
- ३) विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटीलाई सकेसम्म विकेन्द्रित गरिने छ ।
- ४) तहगत गुणस्तर कायम गर्न मा.वि. तहको अन्त्यमा जिल्लागत विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरिने छ ।

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा

नौ कक्षाको अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमी र माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय शिक्षणको अवस्था अध्ययन गर्न अवधारणात्मक ढाँचा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको थियो ।

नौ कक्षाको अनिवार्य विषयहरुमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

अध्याय - तीन

अध्ययन विधि

अध्ययन विधि भन्नाले अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्न अपनाईने तौरतरिका हो । जसले अध्ययनलाई उपयुक्त लक्ष्य हासिल गर्न मार्गदर्शन गर्दछ । कुनै पनि अध्ययनलाई सम्पन्न गर्नका निमित्त पूर्व निर्धारित विधि एव प्रकृयाहरूको अध्ययन गर्नुपर्दछ । त्यसैले अनुसन्धाजलाई कसरी अगाडी बढाउने भन्ने कुरा अनुसन्धान विधिले प्रष्ट पार्दछ । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्नु जटिल कार्य हो । अनुसन्धान गर्दा निश्चित विधि अपनाएर कार्य गरेमा जटिल कार्य पनि सरल र सहज हुन जान्छ । कुनै पनि सत्य, तथ्य, यथार्थ प्राप्त गर्न ज्ञानको खोजी र पहिचान गरी समस्या समाधानको उचित तरिका अपनाउन गरिने खोज वा सोधलाई अनुसन्धान भनिन्छ । शैक्षिक अनुसन्धान विधि शैक्षिक सिद्धान्त निर्माण र समस्या समाधानमा केन्द्रित हुने भएकोले पुरानो ज्ञानलाई परिमार्जन गर्नु र नयाँ समस्या समाधान केन्द्रित हुने भएकोले पुरानो ज्ञानलाई परिमार्जित गर्नु र नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्नु रहेको हुन्छ । सकेसम्म अनुसन्धान नियन्त्रित, व्यवस्थित, वैध, अनुभवसिद्ध, प्रमाणिकरण, योग्य र यथार्थपरक हुनुपर्ने कुरा बर्तमानका अनुसन्धान विज्ञहरूको रहेको छ । अनुसन्धानलाई दुई भागमा विभक्त गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ जसमा गुणात्मक अनुसन्धान र परिमाणात्मक अनुसन्धान विधि ।

यस अनुसन्धानमा गुणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन मुख्य उद्देश्य कुनै अवस्था, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाको व्याख्या, विश्लेषण गर्नु रहेको छ भने सो उद्देश्यको स्वरूप सांख्यिक नभएर शाब्दिक बढी हुने गर्दछ र विभिन्न अवस्था, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाको अध्ययन तथा विश्लेषणको क्रममा तिनीहरूलाई परिमाणात्मक सांख्यिक मानमा रूपान्तरण नगरी शाब्दिक रूपमा मात्रै व्याख्या विश्लेषण गरिन्छ भने त्यस्तो अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानले कुनै पनि विषय वस्तुको गहिराई गएर अध्ययन गरी त्यसको वास्तविकता बाहिर ल्याउने कार्य गर्दछ, त्यसैले पूस्तुत अनुसन्धान पनि माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्थाका लागि जति सबदो गहिराईमा पुगी अनुसन्धान गरिएको थियो । त्यसैले यस अनुसन्धानका प्रक्रिया, समस्या घटनालाई यथास्थिति र प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गरिएको थियो साथै नियन्त्रण र परिक्षणको कृत्रिमतालाई हटाई तिनीहरूको स्वतन्त्र स्वरूपलाई नै अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई पनि पूर्ण गुणात्मक विधिमा आधारित रहि शाब्दिक रूपमा व्याख्यात्मक प्रक्रियाबाट विश्लेषण गरिएको हुनाले यस अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारित रहेको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धानका लागी निश्चित योजना तथा रणनीतिको आवश्यकता पर्दछ । पूर्व योजना तथा तयारी विना गरिने अनुसन्धानको निश्चित लक्ष्य सम्म पुग्न सकिदैन । त्यसकारण अनुसन्धानका लागी तयार पारिने बृहत योजना तथा रणनीतिलाई नै अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । यो अनुसन्धान गुणात्मक

अनुसन्धान विधि अर्न्तगत वर्णनात्मक विधिमा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त अनुसन्धान निम्न ढाँचा अनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १

अनुसन्धान ढाँचा

क्र.सं.	उद्देश्य	स्रोत	साधन
१	शिक्षकहरुको पृष्ठभूमिको पत्ता लगाउनु	प्रधानाध्यापक, शिक्षक, दस्तावेज	अन्तर्वार्ता, दस्तावेज अध्ययन
२	शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्नु	कक्षा अवलोकन, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी	अवलोकन फाराम, खुल्ला अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल
३.	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापप्रति शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचानगर्नु	शिक्षक, विद्यार्थी	खुल्ला अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

३.२ जनसंख्या र नमूना छनौट

यस अध्ययनका लागि ललितपुर जिल्लाको, ललितपुर उपमहानगरपालिका भित्रका १२ वटा विद्यालय मध्येबाट गोला प्रथा बाट दुई वटा सामुदायिक विद्यालयको छनौट गरियो, जसमा कक्षा ९ मा अनिवार्य विषय अध्यापन गराउने ६/६ जना विषय शिक्षक, १/१ जना प्र.अ. तथा सम्बन्धित कक्षाका विद्यार्थीहरु मध्येबाट ४/४ जना छात्र र छात्रा गरि एउटा विद्यालयबाट ८ जना विद्यार्थीहरुको छनौट गरिएको थियो । सिमित साधन र श्रोत र समयका कारण जनसंख्याको ठूलो समूहलाईसमेट्न नसकेको हुँदा जम्मा ३० जनालाई नमूना छनोट गरिएको थियो । साथै यसअध्ययन संग सम्बन्धित ललितपुर उपमहानगरपालिका भित्रका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरुका सम्पूर्ण प्र.अ.हरु, शिक्षक र विद्यार्थीहरुलाई जनसंख्याको रुपमा लिइएको थियो ।

३.२.१ क्षेत्र छनौट

माध्यमिक तहको कक्षा ९ का अनिवार्य विषयहरुमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गर्न ललितपुर जिल्लाको ललितपुर उपमहानगर पालिका भित्र संचालित २ वटा माध्यमिक विद्यालयलाई छनौट गरिएको थियो । अनुसन्धानसंग सम्बन्धित सूचना संकलन गर्न समय र मितव्ययिताको दृष्टिले सरल, सहज र वास्तविक सूचना संकलन गर्न अनुसन्धानकर्तालाई पायक पर्ने र अन्य क्षेत्रको तुलनामा चेतनाको दृष्टिले समेत उपयुक्त हुने देखिएकोले ललितपुर जिल्लाको ललितपुर उप-महा नगरपालिकालाई यस अध्ययनको क्षेत्रको रुपमा लिइएको थियो ।

३.२.२ विद्यालय छनौट

ललितपुर जिल्लामा सञ्चालित सरकारी विद्यालयहरूमध्ये ललितपुर उपमाहानगरपालिकामा संचालित सामूदायिक माध्यमिक १२ वटा विद्यालयहरू मध्ये उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधि मार्फत २ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू श्री प्रभात उच्च मा.वि. त्यागल र श्री महेन्द्र भृकुटी मा.वि. जावलाखेललाई उपलब्ध समय, साधन र लगानीलाई मध्यनजर गरी माध्यमिक तहको कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था पहिचान सम्बन्धी सूचना संकलन गर्न छनौट गरिएको थियो ।

३.२.३ प्रधानाध्यापक छनौट

कुनै पनि विद्यालयको प्रमुख व्यक्ति सम्बन्धित विद्यालयको प्रधानाध्यापक हुन्छ । त्यसकारण यस अध्ययनमा आवश्यक सुचना सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ.बाट आधिकारिक, सत्य, तथ्य सुचना संकलनका लागि छनौट गरिएको छ । जसमा शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पहिचान गर्नु र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था सम्बन्धि सुचना संकलन गर्नका लागि छनौटमा परेका प्रत्येक माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकलाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधि द्वारा स्वतः छनौट गरिएको थियो ।

३.२.४ शिक्षक छनौट

जुनसुकै विषयको पनि शिक्षण गराउने व्यक्ति सम्बन्धित विषयको विषय शिक्षक हुन्छ त्यसकारण शिक्षकलाई सम्बन्धित विषयको शिक्षण सम्बन्धी जानकारी थाहा हुन्छ । त्यस कारण यस अध्ययनमा आवश्यक तथ्य, सत्य साथै सुचना संकलन गर्न छनौटमा परेका २ वटा माध्यमिक विद्यालयमा अनिवार्य विषय अध्यापनरत कक्षा ९ का शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापप्रति शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचान सम्बन्धी आवश्यक सुचना संकलनका लागि १२ जना विषय शिक्षकलाई स्वतः छनौट गरिएको थियो ।

३.२.५ विद्यार्थी छनौट

विद्यालयको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा संलग्न र त्यबाट प्रभावित हुने व्यक्ति पनि विद्यार्थी नै भएकोले यस अध्ययनमा आधिकारीक सत्य, तथ्य सुचना प्राप्त गर्न सम्बन्धित विद्यालयका विद्यार्थी संग प्राप्त गर्न सकिने भएकाले नमूना छनौटमा परेका २ वटै विद्यालयबाट अवलोकन गरिने प्रत्येक कक्षाका ४ जना छात्र र ४ जना छात्रा गरि जम्मा १८ जना विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था पत्ता लगाउन र आवश्यक सुचना संकलनका लागि सामान्य सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधि अन्तर्गत गोलाप्रथा द्वारा छनौट गरिएको थियो ।

३.३ साधनको निर्माण

तथ्याङ्क संकलनका निमित्त प्रयोग गरिने औजारलाई अध्ययनका साधनहरु भनिन्छ । अध्ययनका क्रममा प्राप्त गरिने सुचना, तथ्य, प्रमाण, जानकारी तथा आँकडाहरु नै तथ्याङ्क हुन । शैक्षिक अनुसन्धानमा धेरै जसो तथ्याङ्कहरु संख्यात्मक हुँदैन तर पनि उपयुक्त विधि तथा नियमहरुको प्रयोग गरी गुणत्मक तथ्याङ्कमा परिवर्तन गर्न सकिन्छ । तथ्याङ्क संकलनका साधनहरुमा अन्तर्वाता कक्षा अवलोकन, प्रश्नवली, दस्तावेज अध्ययन, घटनाबृत अभिलेख, अध्ययन जस्ता साधनहरुको प्रयोग गरिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क तथा सूचनाहरु सरल एवं व्यवस्थित रुपबाट संकलन गर्नका लागि साधनहरु निर्माण गरिएको थियो । यस अध्ययन संग सम्बन्धित सुचना संकलन गर्न निम्न साधनहरु निर्माण गरी प्रयोग गरिएको थियो ।

३.३.१ अन्तर्वाता

अन्तर्वाता भन्नाले दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरु आमन्त्रे सामन्त्रे बस्ने निश्चित उद्देश्य र प्रश्नमा केन्द्रित वार्तालाप गरिने प्रक्रियालाई बुझिन्छ । अन्तर्वाता मुख्य गरि दुई किसिमका हुन्छन । जसमा संरचित र असंरचित । प्रस्तुत अध्ययनमा असंरचित अन्तर्वाता प्रयोग गरिएको थियो । पूर्व निर्धारित योजना बिना नै गरिने अन्तर्वातालाई असंरचित अन्तर्वाता भनिन्छ । त्यसैले यस अध्ययन गुणात्मक सुचना संकलन गर्न भएकाले अध्ययनमा गहिराई सम्म पुग्नका लागि यहाँ असंरचित अन्तर्वाताको प्रयोग गरिएको हो । त्यसकारण कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको विषय शिक्षकको पृष्ठभूमि पहिचान गर्न र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्न छनौटमा परेका शिक्षक र प्रअ.संग असंरचित अन्तर्वाता लिएको थियो भने शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रति शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचान गर्न छनौटमा परेका शिक्षकहरुसंग असंरचित अन्तर्वाता निर्देशिका निर्माण गरी आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो । (अनुसूचि १ र २ मा हेर्नुहोस)

३.३.२ लक्षित समूह छलफल

लक्षित समूह छलफल भन्नाले सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धानबाट प्रत्यक्ष प्रभावित हुने वा सम्बन्धित व्यक्ति संग सूचना संकलनका लागि समूह निर्माण गरी छलफल गरिने प्रकृतिलाई बुझिन्छ । यस अध्ययनमा विद्यार्थीहरुलाई लक्षित समूहको रुपमा लिईएको छ । जसमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्न र शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रति शिक्षकको दृष्टिकोण पहिचान गर्नका लागि छनौटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीहरु विच समूह छलफल निर्देशिका तयार गरी सोही अनुसार लक्षित समूह छलफल सञ्चालन गरि आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो । (अनुसूची - ४ मा हेर्नुहोस)

३.३.३. कक्षा अवलोकन फाराम

शैक्षिक अनुसन्धानका प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्न अनुसन्धानकर्ता स्वयम् कक्षाकोठामा प्रवेश गरी प्रत्यक्ष अवलोकन गर्न सम्बन्धित विषयवस्तु राखी निर्माण गरिएको फारामलाई कक्षा अवलोकन फाराम भनिन्छ । अवलोकन सहभागितामूलक र असहभागितामूलक गरी २ किसिमका हुन्छन । यहाँ अध्ययनकर्ता सम्बन्धित विद्यालयको कक्षा शिक्षण क्रियाकलाप अवलोकन गर्न पूत्यक्ष सहभागी भएर अवलोकन गरिएकाले सहभागिमूलक विधिको प्रयोग गरिएको थियो । जसमा नौ कक्षाको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाई त्रियाकलापको अवस्था अध्ययनका लागि कक्षा शिक्षण अवलोकन फाराम निर्माण गरिएको थियो जसमा पाठयोजनाको तयारी, पाठ्यवस्तुको प्रस्तुती, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामाग्री, मूल्याङ्कन, गृहकार्य सम्बन्धी विषयवस्तु राखीछनौटमा परेका विद्यालयका प्रत्येक विषयको चार पटकका दरले ४८ वटा कक्षा अवलोकन गरी सूचना संकलन गरिएको थियो । -अनुसूचि ३ मा हेर्नुहोस्)

३.३.४ दस्तावेज अध्ययन

अनुसन्धानको क्रममा सम्बन्धित संघसंस्थाका विभिन्न महत्वपूर्ण सूचनाहरू फाईल गरि राखिएको पूमाणहरूलाई दस्तावेज भनिन्छ । यस अध्ययनमा विद्यालयमा रहेका प्रमाणहरूलाई अध्ययन गरी सूचना संकलनका लागि दस्तावेज अध्ययन गरिएको थियो जसमा नौ कक्षाका अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता, तालिम, शिक्षण अनुभव, लिङ्ग, विषय विषिस्तकरण रअध्यापन गराउने विषय सम्बन्धी अध्ययनका लागि छनौटमा परेका विद्यालयहरूका सम्बन्धि दस्तावेजहरू अध्ययन गरी सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.४ साधनको वैधता निर्धारण

अध्ययनको उद्देश्यसँग सम्बन्धित सूचनाहरू संकलन गर्न अन्तर्वार्ता निर्देशिका, प्रश्नावली, समूह छलफल तथा कक्षा अवलोकनको फारम निर्माण गरि उक्त साधनहरूलाई सहपाठी साथीहरुविच छलफल गरिएको थियो । उक्त छलफलबाट प्राप्त सुचना अनुसार साधनलाई परिमार्जन गरी शोध निर्देशकको सल्लाह तथा सुभाव अनुसार अन्तिम रूप दिई त्यसमा आवश्यक संशोधन गरेर वैधानिकिकरण गरिएको थियो ।

३.५ सूचना संकलन प्रक्रिया

नौ कक्षाको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अवस्था अध्ययका लागि प्राथमिक र सहायक श्रोतहरूलाई तथ्याङ्क संकलनका लागि प्रयोग गरिएको थियो जस अनुरूप प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका लागि नमूना छनौटमा परेका सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ. र शिक्षकहरू संग निर्धारित प्रकृया अनुरूप अन्तर्वार्ता सलईएको थियो । त्यस्तै विद्यार्थीहरूलाई समूह छलफल निर्देशिका तयार गरी

आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो । साथै कक्षाकोठामा सहभागितात्मक रूपमा संचालित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवलोकन गरी सूचनाहरू प्राप्त गरिएको थियो भने सहायक श्रोत अन्तर्गत विद्यालयमा राखिएका रेकर्ड एवम् अभिलेख, दस्तावेज, कार्यतालिका अवलोकनलाई लिईएको थियो । जस अनुसार यस अध्ययनको उद्देश्यमा आधारितरहि यथार्थ सूचनाहरूको संकलनका लागि आवश्यक साधनको निर्माण गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभागबाट औपचारिक पत्र लिईएको थियो । त्यस पश्चात ललितपुर जिल्ला ललितपुर सपमहानगरपालिकाका २ वटा सामूदायिक माध्यमिक विद्यालयलाई उद्देश्यात्मक नमूना विधिमा छनौट गरिएको थियो । छनौटमा परेका विद्यालयका प्रअसंग भेटी आफ्नो अध्ययनको उद्देश्य प्रस्तुत गरी आवश्यक तथ्या संकलनको लागि अनुमति लिईयो । त्यस पश्चात शिक्षकहरू संग अनुमति लिई अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन, प्र.अ. संग अन्तर्वार्ता तथादस्तावेज अध्ययन र विद्यार्थीहरूसंग समूह छलफल गरी सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.६ सूचनाको व्याख्या र विश्लेषण

यस अध्ययनमा कक्षा अवलोकन फारम, प्रश्नावली र छलफलबाट संकलित तथ्याङ्कहरूको तालिका तयार गरेर विश्लेषण र व्याख्या गरिएको थियो । विद्यार्थी, शिक्षक र प्र.अ.बाट प्राप्त जानकारीलाई विश्लेषण गरी विश्लेषित नतिजा निष्कर्षको रूपमा प्रस्तुत गरी बुँदागत रूपमा त्यसको प्राप्ती र सुझाव प्रस्तुत गरिएको थियो । यस अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या गर्न सूचनाको तालिकीकरण, सूचनाको वर्गीकरण, तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषण र व्याख्यात्मक विश्लेषण प्रक्रिया अपनाइएको थियो ।

३.७ नैतिक मुद्दा

यो अध्ययन शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलापमा आधारित भएकोले यसको प्रमुख क्षेत्र विद्यालय हो । यस अध्ययनको लागि आवश्यक सूचना संकलन गर्न आफैँ उपस्थित भई यथार्थ सूचना संकलन गर्न सक्दो प्रयास गरिएको थियो । प्रश्नावलीमा शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यालय वा अन्य कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई असर वा हानी हुने खालका प्रश्नहरू समावेश गरिएको छैन । प्रस्तुत अध्ययनलाई सञ्चालन गर्दा उत्तरदातासँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्दै उनीहरूको व्यक्तित्वमा आँच आउने कुनै पनि कार्य गरिएको छैन । अनुसन्धानबाट प्राप्त सर्वसम्मत धारणालाई मात्र तथ्याङ्कमा समावेश गरिएको थियो । उत्तरदाताबाट संकलित सूचनाहरूलाई गोप्य राखिने कुराको आश्वासन दिइएको थियो । साथै उनीहरूको व्यक्तित्वमा असर पुऱ्याउने कुनै पनि कुरालाई प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छैन । अनुसन्धानको क्रममा सूचनादातालाई कुनै पनि प्रलोभन, डर वा धम्की देखाई सूचना संकलन गरिएको छैन । उत्तरदाताको सम्मानमा पूर्णतया ध्यान दिइएको थियो । प्रश्नावली भर्नको लागि उत्तरदातालाई निश्चित समयावधी दिइएको थियो ।

परिच्छेद- चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यका लागि तथ्याङ्क संकलन गरिसकेपछि ती तथ्याङ्कहरूको व्याख्या र विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अध्ययनमा माध्यमिक तहको अनिवार्य विषय शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पत्ता लगाउने, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र शिक्षण विधिको अवस्था पहिचान गर्ने तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापप्रति शिक्षक र विद्यार्थीको दृष्टिकोण पहिचान गर्ने प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यिनै उद्देश्यलाई पूरा गर्नका लागि छनौटमा परेका ललितपुर जिल्लाका दुई वटा विद्यालयका शिक्षक र प्रधानाध्यापकहरूसँग अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, अनिवार्य विषयहरूको कक्षा अवलोकन तथा विद्यार्थीहरूसँग समूह छलफल गरी संकलन गरिएको सूचना र सुझावका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । मूलतः यो अध्ययनमा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरूको अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गरिएको हुँदा यी विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूप्रति प्रधानाध्यापक, विद्यार्थीको अवधारणा के कस्तो रहेको छ ? शिक्षण सिकाइ के कसरी भइरहेको छ ? र यी शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि कस्तो रहेको छ ? भन्ने कुरालाई मुख्य केन्द्रबिन्दु बनाइएको छ ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अध्ययन गर्न छनौटमा परेका माध्यमिक विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षकहरूबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा निम्नअनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :-

४.१ अनिवार्य विषय अध्यापनरत शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

विषयगत रूपमा परिपक्व र पेशागत रूपमा दक्ष शिक्षकले नै प्रभावकारी शिक्षणको माध्यमबाट विद्यार्थीको सर्वाङ्गिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । राष्ट्रको विकासको आधार शिक्षा भएको र दक्ष शिक्षकले शिक्षाको विकासको गतिलाई तीव्रतर बनाउँदै लैजानुका साथै यसलाई अर्थपूर्ण बनाउन प्रमुख भूमिका खेल्ने भएकोले यहाँ माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पत्ता लगाउन विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गरिएको छ । यसका लागि विद्यालय को दस्तावेज अध्ययन, शिक्षकहरूको व्यक्तिगत विवरण अध्ययन विद्यालयमा रहेको शिक्षकहरूको व्यक्तिगत फाइलहरू अध्ययन गरि तलको तालिका अनुसार सूचना संकलन गरि विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ । शिक्षकहरूको विवरण निम्नानुसार छ ।

तालिका नं. २

अनिवार्य विषय शिक्षकहरूको विवरण

क्र.सं.	शिक्षकहरूको नामावली	लिंग	शैक्षिक योग्यता	विशिष्टीकरण गरेको विषय	अध्यापन विषय	शैक्षिक तालिम	शिक्षण अनुभव
१.	देवी प्रसाद कट्टेल	पुरुष	वि.एड.	अंग्रेजी	अंग्रेजी	वि.एड.	२८ वर्ष
२.	सुरेन्द्र कुमार घिमिरे	पुरुष	एम.ए.ड	गणित	गणित	वि.एड	३ वर्ष
३.	दिवाकर आचार्य	पुरुष	वि.एड.	नेपाली	नेपाली	वि.एड.	२८ वर्ष
४.	जयप्रकाशलाल श्रीवास्तव	पुरुष	वि.एसी/एम.एड	विज्ञान	विज्ञान	वि.एड.	२८ वर्ष
५.	सन्ध्या अधिकारी	स्त्री	वि.एड./एम.ए	भूगोल र अर्थशास्त्र	सामाजिक	वि.एड.	२२ वर्ष
६.	रत्नलाल महर्जन	पुरुष	बिए	भूगोल	स्वा.ज.वा	१० महिने तालिम	३० वर्ष
७.	रोहित राम रेग्मी	पुरुष	वि.एड.	सामाजिक र इतिहास	सामाजिक	वि.एड.	३६ वर्ष
८.	गोविन्द बहादुर के.सी.	पुरुष	वि.ए/वि.एड.	अंग्रेजी	अंग्रेजी	वि.एड.	३० वर्ष
९.	लोकबहादुर खड्का	पुरुष	वि.ए./वि.एड.	जनसंख्या र अर्थशास्त्र	स्वा.ज.वा	वि.एड.	२३ वर्ष
१०.	सागर यादव	पुरुष	वि.एस्सी वि.एड.	विज्ञान	विज्ञान	वि.एड.	२५ वर्ष
११.	सुस्मिता भण्डारी	स्त्री	एम.एड.	नेपाली	नेपाली	वि.एड.	१५ वर्ष
१२.	पुस्परज जोशी	पुरुष	वि एस्सी/वि.एड.	गणित	गणित	वि.एड.	६ वर्ष

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

४.१.१ शैक्षिक योग्यता

शिक्षाको उद्देश्य नै व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको निर्माण गर्नु हो । शिक्षा हरेक व्यक्तिको आधारशिला हो । योग्य व्यक्तिको शिक्षण सिकाइले मात्र शिक्षाको उद्देश्य पुरा हुन सक्दछ । कुनै पनि विषयवस्तुलाई विद्यार्थीसामु पुऱ्याउने कार्य एक बौद्धिक कार्य हो । जुनसुकै बौद्धिक कार्य गर्नको लागि व्यक्ति योग्य र दक्ष हुनुपर्दछ । शिक्षण सिकाइ कार्यको लागि पनि व्यक्ति योग्य र दक्ष हुनु आवश्यक छ । कम योग्यता भएका शिक्षकहरूबाट शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन सक्दैन । सामान्यतया माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयको शिक्षणको लागि सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरेको हुनुपर्दछ । अध्ययनमा परेका विद्यालयको माध्यमिक तहको शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यतालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ३
शैक्षिक योग्यताको अवस्था

क्र. सं.	शैक्षिक योग्यता	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	न्यूनतम	१	२	१	१	१	२	८	६७
२.	न्यूनतम भन्दा माथि	१	-	१	१	१	-	४	३३
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा. स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथि उल्लेखित तालिकाबाट कक्षा नौ मा अध्यापन गराउने सबै शिक्षकहरूको न्यूनतम योग्यता पूरा गरेका छन् । साथै अंग्रेजी र स्वा.ज.वा.को शिक्षकहरू बाहेक सबैले माथिल्लो शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरेका देखिन्छन् । (विस्तृत विवरण अनुसूचि ६ मा छ)

यसबाट अंग्रेजी र स्वा.ज.वा. पढाउने शिक्षकहरूको न्यूनतम योग्यता भन्दा माथिल्लो योग्यता भएका शिक्षकहरू नभएको पाइयो । अतः छनोटमा परेका शिक्षकहरूको शैक्षिक योग्यता राम्रो भएको पाइयो । यसबाट न्यूनतम योग्यता भएका शिक्षकहरू ६७ प्रतिशत र न्यूनतम भन्दा माथिल्लो योग्यता प्राप्त गरेका शिक्षकहरू ३३ प्रतिशत रहेको पाइयो । समग्रमा छनोटमा परेका शिक्षकहरूले माध्यमिक तह अध्यापनको लागि आवश्यक पर्ने योग्यता पूरा गरेको पाइयो ।

४.१.२ शिक्षण गर्ने विषय र विशिष्टीकरणको सम्बन्ध

माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्नको लागि सम्बन्धित विषयमा न्यूनतम योग्यता स्नातक तह उत्तिर्ण गरेको हुनपर्ने प्रावधान छ । आफूले अध्ययन नगरेको विषय अध्यापन गर्दा शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन सक्दैन । साथै शिक्षकले विषयगत रूपमा आवश्यक ज्ञान, सीप र धारणा विद्यार्थीमा हस्तान्तरण गर्न सक्दैन । माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय शिक्षणको लागि सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरि सम्बन्धित विषय अध्यापन गर्ने तथा अध्ययन गरेको बाहेक अन्य विषय अध्यापन गर्ने गरेका शिक्षकहरूको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४

विषय विशिष्टीकरणको अवस्था

क्र. सं.	विषय विशिष्टीकरण	शिक्षक संख्या						जम्मा
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	
१.	सम्बन्धित विषय	२	२	२	२	२	१	११
२.	विषयान्तर	-	-	-	-	-	१	१

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा. स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाबाट नेपाली, अंग्रेजी, गणित, विज्ञान र सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टीकरण गरेको पाइयो । नेपाली विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूमध्ये १ जनाले बि.एड., १ जनाले एम.एड. नेपाली विषयमा नै गरेको पाइयो । त्यस्तै अंग्रेजी विषयमा १ जनाले बि.एड., १ जनाले बि.ए./बि.एड. गरेको पाइयो । त्यस्तै गणित विषयमा १ जना एम.एड., १ जना बि.एड. गरेको पाइयो । विज्ञान विषय अध्यापनरत शिक्षकहरूमध्ये १ जनाले बि.एस्सी./एम.एड., र एक जनाले बि.एस्सी./बि.एड. गरेको पाइयो । छनौटमा परेका विद्यालयको अध्ययनबाट सामाजिक र स्वा.ज.वा. अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू मध्ये सामाजिक विषय पढाउने १ जना शिक्षकले एम.ए./बि.एड. र १ जनाले बि.एड. गरेको पाइयो । त्यसैगरि स्वा.ज.वा. अध्यापन गर्ने शिक्षकहरू मध्ये १ जनाले बि.ए मा जनसंख्या विषय लिएर अध्ययन गरेको र १ वर्षे बि.एड. गरेको पाइयो भने १ जना शिक्षकले भूगोल विषयमा बि.एड. गरेको पाइयो । विस्तृत विवरण अनुसूची ६ मा छ ।

यसबाट नेपाली, अंग्रेजी, गणित, विज्ञान र सामाजिक विषयका सबै शिक्षकहरूले सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरेका र स्वा.ज.वा. विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले सम्बन्धित विषयमा स्नातक नगरी अन्य विषयमा विशिष्टीकरण गरेको पाइयो ।

सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टीकरण गरेको शिक्षकहरू भएमा शिक्षण सिकाई प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

४.१.३ शिक्षण अनुभव

शिक्षक अध्यापन कार्यमा लागि परेको समय नै शिक्षकको अनुभव अवधि हो । कुनै पनि कार्यलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि अनुभवको ज्यादै ठूलो महत्व हुन्छ । कतिपय कुराहरू लामो समयको अनुभवबाट नै पूरा गर्न सकिने हुन्छन् । अझ शिक्षण कार्यमा त अनुभव महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । अनुभवका आधारमा शिक्षण सिकाइको प्रभावकारीतालाई प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । जति अनुभव प्राप्त शिक्षकबाट शिक्षण गरिन्छ त्यति नै शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ । माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको शिक्षण अनुभवलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५

शिक्षण अनुभवको अवस्था

क्र. सं.	शिक्षण अनुभव	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	शुरु प्रवेश वर्ष - ५ वर्षसम्म	-	-	१	-	-	-	१	८
२.	५ वर्ष माथि - १० वर्षसम्म	-	-	१	-	-	-	१	८
३.	१० वर्ष माथि - १५ वर्षसम्म	१	-	-	-	-	-	१	८
४.	१५ वर्ष माथि - २० वर्षसम्म	-	-	-	-	-	-	-	-
५.	२० वर्ष भन्दा माथि	१	२		२	२	२	९	७६
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा. स्रोत: स्थलगतअध्ययन, २०६८

माथि उल्लेखित तालिका अनुसार धेरैजसो शिक्षकहरु अनुभव प्राप्त र २० वर्ष भन्दा बढिको अनुभव भएको पाइयो । माथिको तालिकाबाट शुरु प्रवेशदेखि ५ वर्ष सम्मको अनुभव हुने ८ प्रतिशत, ५ वर्षदेखि १० वर्षसम्मको अनुभव हुने ८ प्रतिशत, १० देखि १५ वर्षसम्मको अनुभव हुने ८ प्रतिशत, १५ देखि २० वर्षसम्मको अनुभव हुने ० प्रतिशत र २० वर्षमाथिको अनुभव हुने शिक्षकहरु ७६ प्रतिशत रहेको पाइयो । (विस्तृत विवरण अनुसूचि ६ मा छ)

शिक्षण सिकाई अनुभवी भएका शिक्षकहरु भएको पाइयो तर अनुभव धेरै भएर मात्र हुँदैन आफ्नो शिक्षण पेशा प्रति समर्पित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

४.१.४ शैक्षिक तालिम

तालिम भनेको ज्ञान, सीप, प्रवृत्ति र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने प्रविधि हो । तालिमले कुनै व्यक्तिले गर्न सक्ने र गर्नुपर्ने काम बीचको अन्तरलाई पूरा गर्दछ । तालिमले व्यक्तिको ज्ञानलाई विकास गर्दछ । शिक्षाको क्षेत्रमा खास गरेर शिक्षण पेशामा संलग्न हुन चाहने तथा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम एउटा अनिवार्य आवश्यकता हुन आउँछ । माध्यमिक विद्यालयको अनिवार्य विषय शिक्षण गर्नको लागि त्यससँग सम्बन्धित ज्ञान, सीप र दक्षता अपरिहार्य हुन्छ । विभिन्न उमेर, क्षमता, रुचि इत्यादी भएका विद्यार्थीहरु माभ उपलब्धिमूलक शिक्षण गर्नको लागि विषयवस्तुको उद्देश्यहरुको छनौट गर्न, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गर्न, उपयुक्त खालको शिक्षण विधिको चयन गर्न, उपयुक्त खालको शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप गर्न र उपयुक्त तरिकाले मूल्याङ्कन गर्ने जस्ता कार्य सम्पन्न गर्नका लागि शिक्षकलाई तालिमको आवश्यकता पर्दछ । वास्तवमा तालिमले शिक्षकलाई विषयगत रूपमा आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप र धारणाको पुर्नताजगीकरण गरी प्रभावकारी शिक्षण गर्न महत्वपूर्ण सहयोग गर्दछ । तालिम विना सिकाई विद्यार्थी केन्द्रित, क्रियाकलाप केन्द्रित र उपलब्धिमूलक हुन सक्दैन । त्यसैले शिक्षकलाई

तालिमको अपरिहार्य रहेको छ । अध्ययनमा परेका विषय शिक्षकहरुको शैक्षिक तालिमको अवस्थालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ६

विषयगत रूपमा शैक्षिक तालिमको अवस्था

क्र.सं.	तालिमको अवस्था	शिक्षक संख्या						जम्मा
		नेपाली	अंग्रेजी	गणित	विज्ञान	सामाजिक	स्वा.ज.वा.	
१.	तालिम प्राप्त	२	२	२	२	२	२	१२
२.	अप्राप्त	-	-	-	-	-	-	०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

नेपालको सन्दर्भमा शिक्षाशास्त्र संकायबाट अध्ययन गर्ने सबै शिक्षकहरुलाई सम्बन्धित तहको तालिम प्राप्त जनशक्ति मानेको छ । अन्य संकायमा अध्ययन गरेपनि एक वर्षे वि.एड. गरी शैक्षिक क्षेत्रमा अध्यापनको लागि प्रवेश गर्न सकिने प्रावधान अनुसार तथा अन्य संकाय अध्ययन गरि १० महिने तालिम प्राप्त गरी शिक्षण पेशा अंगालेकाले अध्ययनमा परेका सबै शिक्षकहरु तालिम प्राप्त रहेको पाइयो । नेपाली विषय अध्यापन गर्ने २ शिक्षकहरुले शिक्षा शास्त्र संकायबाट नेपाली विषय लिएर अध्ययन गरेको पाइयो । त्यस्तै अंग्रेजी विषयमा १ जना शिक्षकले शिक्षा शास्त्र संकायबाट अंग्रेजी विषयमा वि.एड. गरेको , १ जनाले वि.ए. मा अंग्रेजी विषय लिई १ वर्षे वि.एड. गरेको पाइयो । त्यसैगरि गणित विषय अध्यापन गर्ने २ जना शिक्षकमध्ये १ जनाले गणित विषयमा १ वर्षे वि.एड. र वि. एस्सी. गरेको र अर्को १ जना शिक्षकले एम.एड. गरेको पाइयो । विज्ञान विषय पढाउने २ जना शिक्षकहरु मध्ये १ जनाले वि.एस्सी./एम.एड. र अर्को १ जना शिक्षकले वि.एस्सी. र एक वर्षे वि.एड. अध्ययन गरेकोले सबै शिक्षकहरुलाई तालिम प्राप्त मान्न सकिन्छ । त्यस्तै सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरु २ जनाले नै २ वर्षे वि.एड. गरेको पाइयो । स्वा.ज.वा. पढाउने १ शिक्षकले वि.ए. मा जनसंख्या विषय अध्ययन गरी १ वर्षे वि.एड. गरेको र १ जनाले भूगोल विषयमा वि.एड. गरेको पाइयो । यस प्रकार कोहि शिक्षकहरुले शिक्षाशास्त्र अध्ययन तथा कुनै शिक्षकले १० महिने तालिम लिएकोले सबै शिक्षकहरु तालिम प्राप्त भएको पाइयो । विस्तृत विवरण अनुसूची ६ मा छ ।

नेपालमा अध्यापनरत जम्मा शिक्षकहरुको ९० प्रतिशत शिक्षकहरु तालिम प्राप्त छन् (DOE, 2010) भने यस अध्ययनमा परेका सबै शिक्षकहरु तालिम प्राप्त भएबाट तुलनात्मक रूपमा तालिमको अवस्था राम्रो रहेको पाइयो ।

४.१.५ लैङ्गिक आधारमा शिक्षक प्रतिनिधित्व

शिक्षाको व्यवस्थित परिचालनका लागि शिक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । त्यसैले शिक्षकलाई शिक्षा क्षेत्रको प्रमुख व्यक्तिमा रूपमा लिइन्छ । पुरुषको भन्दा महिलाको संख्या बढि भएपनि विभिन्न

क्षेत्रमा सहभागि हुने महिलाको संख्यामा भने कमि नै देखिन्छ । छनोटमा परेका विभिन्न विद्यालयमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको अवस्था अध्ययन गर्दा लैङ्गिक रुपमा शिक्षकहरुको अवस्था निम्न अनुसार पाइयो :-

तालिका नं. ७

शिक्षकहरुको लैङ्गिक अवस्था

क्र.सं.	लैङ्गिक अवस्था	शिक्षक संख्या						जम्मा	प्रतिशत
		ने.	अं.	ग	वि.	सा.	स्वा.ज.वा		
१.	महिला	१	-	-	-	१	-	२	१२
२.	पुरुष	१	२	२	२	१	२	१०	८८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाको आधारमा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको लैङ्गिक रुपमा तुलना गर्दा महिलाको संख्या अतिनै न्यून रहेको पाइयो । अध्ययनमा परेका दुईवटै विद्यालयमा १ जना नेपाली र १ जना सामाजिक विषय अध्यापन गराउने महिला शिक्षकहरु बाहेक बाँकी विषयमा सबै पुरुष शिक्षकहरु रहेको पाइयो । छनोटमा परेका अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने जम्मा १२ जना शिक्षकहरु मध्ये महिला शिक्षकको संख्या जम्मा २ मात्र रहेको पाइयो । यसबाट महिला शिक्षक १२ प्रतिशत र पुरुष शिक्षकहरु ८८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

यसबाट महिला शिक्षकको संख्या न्यून रहेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा कुल शिक्षकहरुमध्ये महिलाको संख्या ११ प्रतिशत रहेको छ (DOE, 2010) भने यस अध्ययनमा १२ प्रतिशत महिला शिक्षक भएको पाइयो ।

माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि पत्ता लगाउने उद्देश्य राखि गरिएको यस अध्ययनबाट माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने सबै विद्यालयका सबै शिक्षकहरु न्यूनतम आवश्यक योग्यता स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको पाइयो । माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्नको लागि शिक्षाशास्त्र संकायबाट स्नातक तह उत्तीर्ण गर्नुपर्ने भएकोले मानविकी, व्यवस्थापन र विज्ञान संकायमा स्नातक गरेका कतिपय शिक्षकहरुले १ वर्षे बि.एड. कोर्स पूरा गरि वा १० महिने तालिम पूरा गरी अध्यापन गरेको पाइयो । नेपाली, अंग्रेजी, गणित, विज्ञान विषय अध्यापन गर्ने सबै शिक्षकहरु र सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने १ जना शिक्षकले सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टीकरण गरेको पाइयो भने सामाजिक विषयका १ जना र स्वा.ज.वा. विषय अध्यापन गर्ने २ जना शिक्षकहरु सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरेका नभइ अन्य विषय अध्ययनका क्रममा व्यवसायिक विषयका रुपमा पढेको आधारमा अध्यापन गरेको पाइयो । लैङ्गिक आधारमा हेर्दा नेपाली, र सामाजिक विषयमा महिलाको प्रतिनिधित्व रहेको पाइयो भने अरु विषयमा पुरुष शिक्षकहरुले अध्यापन गराउने गरेको पाइयो । यसबाट महिला शिक्षकहरुको संख्या न्यून रहेको पाइयो । उमेरको हकमा भने विभिन्न

उमेर समूहका (३०-५५वर्ष) स्थायी र अस्थायी दुवै खाले शिक्षकहरु भेटियो । सबै विद्यालयमा शैक्षिक माध्यमको भाषा भने नेपाली नै रहेको पाइयो । अध्यापनरत शिक्षकहरुमा धेरैजसो ब्राह्मण र क्षत्रीयकै बाहुल्यता रहेको पाइयो । शैक्षिक योग्यता पूरा गरेका, अनुभवी र तालिमप्राप्त शिक्षक शिक्षिकाहरुबाट अनिवार्य विषय अध्यापन भएकोले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र शिक्षण विधिको छनोट सही हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

४.२ कक्षाकोठाको व्यवस्थापन

कक्षाकोठा व्यवस्थापन राम्रो नभएको खण्डमा सिकाइ अर्थपूर्ण हुदैन । सिकाइ अर्थपूर्ण नभएमा शिक्षक र विद्यार्थी दुवैको प्रयास व्यर्थ हुन्छ । कक्षाकोठा व्यवस्थापन राम्रो भएमा शिक्षक-विद्यार्थी र विद्यार्थी-विद्यार्थीबीचको सम्बन्ध दरिलो हुन पुग्दछ । यसबाट कक्षामा सहयोगात्मक वातावरण सिर्जना भई प्रभावकारी शिक्षण सिकाइमा सघाउ पुग्दछ । कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धमा शिक्षक र विद्यार्थीहरुबाट प्राप्त धारणालाई तलको तालिकामा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

तालिका नं. ८

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन

क्र. सं.	कक्षाकोठाको अवस्था	शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया		विद्यार्थीहरुको प्रतिक्रिया	
		स्तर अनुसार भएको	सुधार गर्नुपर्ने	स्तर अनुसार भएको	सुधार गर्नुपर्ने
१.	भौतिक व्यवस्थापन	१०	२	१२	४
२.	बसाई व्यवस्थापन	८	४	१०	६
३.	कालोपाटी	१२	-	१६	-
४.	कक्षाकार्यको लागि आवश्यक स्थान	४	८	५	११

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

कक्षाकोठाको व्यवस्थापन अन्तर्गत कक्षाकोठाको आकार, फर्निचर, भ्याल, ढोका, प्रकाश, हावा, कक्षाकोठा भित्रको बाटो जस्ता पक्षहरुको व्यवस्थापन बारेमा अध्ययन गरिएको थियो । कक्षाकोठाहरु सामान्यतया नौ फिट उचाइ भएका र घाम पानीबाट बचाउ हुने किसिमको हुनुपर्ने र कक्षागत क्षेत्रफल माध्यमिक विद्यालयको हकमा १.०० वर्ग मीटर भन्दा कम हुन नहुनेमा सोही अनुसार भएको पाइयो भने विद्यार्थी संख्याको आधारमा फर्निचरको व्यवस्था पनि राम्रो रहेको देखियो । कक्षा व्यवस्थापन अन्तर्गत बेन्चको प्रयोग गर्दा समान किसिमका बेन्चहरु प्रयोग गरिएकोले सबै विद्यार्थीको लागि उपयुक्त नभएको विद्यार्थी छलफलबाट थाहा पाइयो । विद्यार्थीको बसाई व्यवस्थापन गर्दा होचो विद्यार्थी अगाडि र अग्लो विद्यार्थी पछाडि राख्ने भएकोले आफू अग्लो भएकोले सधै पछाडि बस्न बाध्य भएको केहि विद्यार्थीहरुको गुनासो पाइयो । सामान्यतया कालोपाटीको नाप ३×४.५ फिट भन्दा सानो नहुनेमा सोही अनुसार

कालोपाटीको स्थान र आकार उपयुक्त भएको तथा सरसफाई सम्बन्धमा कुनै गुनासो पाइएन । समूह कार्य गर्ने स्थान कक्षाकोठामा नभएकोले विद्यार्थीहरूलाई कक्षाकार्यमा संलग्न गराउन नसकिएको शिक्षकको गुनासो रहेको पाइयो । कक्षा व्यवस्थापनको सुधार सम्बन्धमा शिक्षक र विद्यार्थीको दृष्टिकोण निम्न अनुसार रहेको पाइयो :-

- एउटा कक्षाको आवाजले अर्को कक्षामा असर नपर्ने खालको हुनुपर्ने
- विद्यार्थीलाई दैनिक रूपमा स्थान परिवर्तन गरी राखेमा बोर्डको पहुँचमा समानता हुने
- कक्षाकोठामा राखिएका फर्निचर र कोठाको बनावटमा अगाडि देखि क्रमशः पछाडिको भू-भाग उचाइ भएको भए उपयुक्त हुने
- कक्षाकार्य गर्न मिल्ने किसिमको खालि स्थान रहने गरी कक्षाकोठाको निर्माण गर्ने
- चारैतिरबाट घुम्न मिल्ने गरी बेन्चको व्यवस्थापन गर्ने

आदि विषयमा ध्यान पुऱ्याउन सके कक्षाकोठा व्यवस्थित भई शिक्षण सिकाई सहज रूपमा सञ्चालन गर्न सकिने शिक्षक तथा विद्यार्थीको धारणा रहेको पाइयो ।

४.३. विभिन्न योजना र निर्देशिकाको प्रयोगको अवस्था

शिक्षण सिकाइलाई व्यवस्थित, उद्देश्यमूलक र सहज तरिकाले सञ्चालन गर्न पाठ्यक्रम, विभिन्न योजना निर्देशिका आदिले सहयोग पुऱ्याउँछ । अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्थामा अध्ययन गरिएका पक्षहरूलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

४.३.१ शिक्षण सिकाइ कार्यमा पाठ्यक्रमको प्रयोग

विद्यार्थीहरूलाई के-कति, कसरी, किन सिकाउने भन्ने कुराको प्रमुख आधार भनेको पाठ्यक्रम हो । प्रत्येक शिक्षकले पाठ्यक्रमलाई आधार बनाई सोहि अनुरूप आफ्नो कक्षा शिक्षण अगाडि बढायो भने शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । यसरी अध्ययनका क्रममा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरूले आफ्नो शिक्षण कार्यमा पाठ्यक्रमको के कस्तो प्रयोग तथा उपयोग गरेका छन् भनि अनुसन्धानमा सहभागी अनिवार्य शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रमको के कति प्रयोग गर्नुहुन्छ, भनि सोधिएको प्रश्नको प्रतिक्रिया तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका नं. ९

पाठ्यक्रमको प्रयोग सम्बन्धमा शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया

क्र. सं.	पाठ्यक्रमको प्रयोग	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	अत्यधिक	-	-	-	-	-	-	-	-
२.	सामान्य	१	१	१	१	१	१	६	५०
३.	उपलब्ध छैन	-	१	-	-	१	१	३	२५
४.	आवश्यक छैन	१	-	१	१	-	-	३	२५
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा.स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथि उल्लेखित तालिका अनुसार शिक्षकहरूको प्रतिक्रियाको विश्लेषण गर्दा शिक्षण कार्यमा पाठ्यक्रमको के कति प्रयोग गर्नुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा अत्यधिक प्रयोग गरिन्छ भन्ने प्रतिक्रिया कुनै पनि विद्यालयका अनिवार्य विषय अध्यापनरत शिक्षकहरूबाट पाइएन । त्यस्तै पाठ्यक्रमको सामान्य प्रयोग गरिन्छ भन्नेमा सबै विषयका १/१ जना शिक्षक रहेको पाइयो । यसैगरि अंग्रेजी, सामाजिक र स्वा.ज.वा. का १/१ जना शिक्षकले पाठ्यक्रम नै उपलब्ध छैन भनेको पाइयो । नेपाली, गणित, र विज्ञान का १/१ जना शिक्षकले पाठ्यपुस्तक र थप सामग्री भए पाठ्यक्रमको आवश्यकता नपर्ने प्रतिक्रिया पाइयो ।

यसरी अनिवार्य विषयहरूमा पाठ्यक्रमको प्रयोगको अवस्था न्यून रहेको पाइयो । शिक्षण सिकाइमा पाठ्यक्रमको प्रयोगबाट हुने सकारात्मक पक्षको जानकारी सबै शिक्षकहरूलाई अवगत गराउने कार्यक्रम तथा कार्यान्वयनमा जोड दिने वातावरण सिर्जना गर्नसके शिक्षण सिकाइमा सुधार हुने शिक्षकहरूको धारणा रहेको पाइयो ।

४.३.२ शिक्षण सिकाइ कार्यमा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोगको अवस्था

शिक्षण कार्यलाई सरल, सहज र प्रभावकारी बनाउनका लागि शिक्षक निर्देशिकाले सहयोग पुर्याउँछ । यसले शिक्षणमा आइपर्ने समस्या एवं कठिनाइहरूको समाधान गर्न सहि ढंगले मार्गनिर्देश गर्दछ । शिक्षकहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गर्ने क्रममा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग र उपलब्धता बारेमा सोधिएको प्रश्नमा शिक्षकहरूबाट आएको प्रतिक्रिया तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १०

शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग र उपलब्धता

क्र. सं.	शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	गरिन्छ	१	१	१	१	-	-	४	३३.५
२.	सामान्य रूपमा		१			१	-	२	१६.५
३.	निर्देशिका नै छैन	१			-	-	१	२	१६.५
४.	आवश्यक पर्दैन	-		१	१	१	१	४	३३.५
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा. स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिका अनुसार शिक्षक निर्देशिका अनुसार शिक्षण गरिन्छ भन्ने प्रतिक्रिया नेपाली, अंग्रेजी, विज्ञान र गणितका १/१ जना शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया पाइयो । त्यस्तै शिक्षक निर्देशिकाको सामान्य प्रयोग गर्ने प्रतिक्रिया अंग्रेजी र सामाजिकका १/१ जना शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया पाइयो । नेपाली, र स्वा.ज.वा. का १/१ जना शिक्षकले विद्यालयमा शिक्षक निर्देशिका नभएको जानकारी दिए । पाठ्यपुस्तक र थप सामग्री भए शिक्षक निर्देशिकाको आवश्यकता नपर्ने प्रतिक्रिया अंग्रेजी, सामाजिक, गणित र स्वा.ज.वा.का १/१ जना शिक्षकहरूबाट पाइयो । यसरी अन्य विषयको तुलनामा अंग्रेजी विषयमा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग केही बढी भएको पाइयो । शिक्षक निर्देशिकाको सामान्य प्रयोग गर्नेमा ३३.५ प्रतिशत, पूर्ण रूपमा प्रयोग गर्नेमा १६.५ प्रतिशत, शिक्षक निर्देशिका नै उपलब्ध नभएका १६.५ प्रतिशत र शिक्षक निर्देशिकाको आवश्यक पर्दैन भन्नेमा ३३.५ प्रतिशत प्रतिक्रिया पाइएबाट यसको प्रयोग न्यून मात्रामा भएको पाइयो ।

शिक्षण सिकाइका क्रममा आइपर्ने विभिन्न समस्या समाधान गर्न, प्रभावकारी शिक्षण गर्न, पाठको स्वरूप र प्रकृति अनुसार शिक्षण विधि चयन गर्न, शैक्षिक सामग्रीको छनोट गर्न, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप चयन गर्न एवं मूल्याङ्कन कार्यलाई समेत शिक्षक निर्देशिकाले सहयोग पुऱ्याउने हुनाले यसको प्रयोग गर्नुपर्ने शिक्षकको प्रतिक्रिया पाइयो । शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग सम्बन्धमा शिक्षकहरूको प्रतिक्रियालाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ११

शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग सम्बन्धी प्रतिक्रिया

क्र.सं.	शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग	शिक्षक संख्या	कैफियत
१.	गर्नुपर्छ	६	
२.	गर्नुपर्दैन	-	
३.	गर्दा राम्रो हुन्छ	१	
४.	उपलब्ध गराउनुपर्ने	५	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

शिक्षकहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रिया अनुसार शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गर्नुपर्ने बताएपनि सोको प्रयोग भने गरेको पाइएन । लगभग आधाजसो विषयका शिक्षक निर्देशिका नै विद्यालयमा उपलब्ध नभएको पाइयो । केही शिक्षकहरूले त्यसको प्रयोग गर्दा राम्रो हुने प्रतिक्रिया दिए । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सहज बनाउन विद्यालयले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा प्रयोगमा ल्याउन अनिवार्य गर्नुपर्ने शिक्षकको धारणा रहेको पाइयो ।

कक्षाकोठामा पस्नु अगाडि नै शिक्षकले अध्यापनको उद्देश्य, सामग्री, विधि जस्ता क्रियाकलापमा स्पष्ट हुनु जरुरी हुन्छ । शिक्षक आफै तयारी छैन भने कक्षा क्रियाकलाप वा सिकाइ उपलब्धीमूलक हुन सक्दैन तसर्थ शिक्षण गर्ने मार्गको रूपमा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुने विद्यार्थीको धारणा रहेको पाइयो ।

४.३.३ दैनिक पाठयोजना निर्माण र प्रयोगको अवस्था

शिक्षणलाई उद्देश्यमूलक र प्रभावकारी बनाउन शिक्षकद्वारा प्रत्येक पाठको अध्यापनको पूर्व तयारीको लिखित रूप नै पाठयोजना हो । पाठयोजनामा निर्धारित समयभित्र विषयवस्तुको प्रकृति वा स्वरूप हेरि उक्त पाठ शिक्षण गरिसकेपछि के कस्ता ज्ञान, सीप र धारणा प्राप्त गर्नुपर्ने हो, ती ज्ञान, सीप र धारणा विद्यार्थीलाई हासिल गराउन व्यवहारिक उद्देश्यको चयन, उद्देश्यलाई शिक्षण क्रियाकलापमा सघाउने शैक्षिक सामग्रीको छनौट, शिक्षण क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन र गृहकार्य समेत उल्लेख गरिएको हुन्छ । पाठयोजना बनाउने वा नबनाउने बारेमा माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूलाई अनुसन्धानका क्रममा राखिएको प्रश्नमा आएको प्रतिक्रियालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १२

पाठयोजना निर्माण सम्बन्धमा शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया

क्र. सं.	पाठयोजना निर्माण	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	नियमित रुपमा	-	-	-	-	-	-	-	-
२.	कहिलेकाहिँ मात्र	-	-	-	-	-	-	-	-
३.	बनाइदैन	२	२	१	२	२	२	११	९२
४.	आवश्यक छैन	-	-	१	-	-	-	१	८
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाबाट नियमित रुपमा पाठयोजना बनाइ अध्यापन गर्ने तथा कहिलेकाहिँ मात्र पाठयोजना बनाइ अध्यापन गर्ने गरेको प्रतिक्रिया कुनै पनि विषयका शिक्षकहरुबाट पाइएन । त्यस्तै लिखित रुपमा नबनाई मानसिक रुपमा तयारी गरिन्छ, भन्ने प्रतिक्रिया गणित विषयका १ जना र अन्य विषयका २/२ जना शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया पाइयो । गणित विषयका १ जना शिक्षकबाट भने शिक्षक विषयवस्तुमा पोख्त छ भने पाठयोजना बनाइरहनु पर्दैन भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो । यसबाट कुनैपनि विद्यालयका शिक्षकले लिखित रुपमा पाठयोजना नबनाउने कुरा स्पष्ट भयो ।

यसरी नमूना छनौटमा परेका २ वटै विद्यालयका शिक्षकहरुले दैनिक पाठयोजना निर्माण नगरी शिक्षण गर्दा विषयवस्तुको प्रकृति अनुसारको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप नभएको पाइयो । फलस्वरूप विद्यार्थीहरुले पनि विषयवस्तुलाई स्पष्टसँग बुझ्न नसकेको कक्षा शिक्षण अवलोकनबाट देखियो । दैनिक पाठयोजनाको निर्माण नगर्नुको कारण सोधदा सबै शिक्षकहरुले धेरै वर्षको शिक्षण अनुभवको कारण पाठयोजना नबनाएपनि आफ्नो त्यस विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पूर्व तयारी मानसिक रुपमा भैरहने बताए । यसबाट लिखित रुपमा पाठयोजना नबनाउने शिक्षकहरु ९२ प्रतिशत रहेको पाइयो भने पाठयोजना बनाउनु आवश्यक छैन भन्नेमा ८ प्रतिशत पाइयो । यसबाट माध्यमिक तहका कुनैपनि विषयका शिक्षकहरुले पाठयोजना नबनाउने देखियो ।

शिक्षकहरुसँगको अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकनबाट पाठयोजना नबनाएको पाइए पनि शिक्षण सिकाइ सुधार गर्नको लागि पाठयोजना निर्माण गर्नुपर्ने तर कक्षाभार कम गर्नुपर्ने शिक्षकहरुको धारणा रहेको पाइयो ।

४.४ शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था

उद्देश्य प्राप्तिका निम्त उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गरी शिक्षक, विद्यार्थी र विषयवस्तुबीच अन्तरक्रिया सञ्चालन गर्दै सिकारुको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सघाउने विधि वा प्रक्रिया शिक्षण विधि हो । शिक्षकले अध्यापनका क्रममा कक्षाकोठाभित्र गर्ने शैक्षिक कार्यलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

भनिन्छ । माध्यमिक तहका अनिवार्य विषय शिक्षणका क्रममा के कति मात्रामा यस्ता कार्यहरु हुने गरेका छन् भनि यस शीर्षकमा अध्ययन गर्न खोजिएको छ । यसका लागि कक्षा अवलोकन, शिक्षक र प्रधानाध्यापकसँग अन्तर्वार्ता प्रश्नावली तथा विद्यार्थीहरूसँगको समूह छलफलबाट प्राप्त सूचनाहरुलाई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.१ शिक्षण विधिको अवस्था र सुधार

कक्षा शिक्षणका सन्दर्भमा कक्षाकोठामा प्रयोग गरिने विधिहरुलाई शिक्षण विधि भनिन्छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको प्रभावकारिता कुन परिस्थितिमा कस्तो शिक्षण विधिको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरामा पनि निर्भर गर्दछ । विशेष गरि हालको सन्दर्भमा विद्यार्थी केन्द्रित प्रयोगात्मक शिक्षण विधिहरु उपयुक्त हुने मानिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी र कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त शिक्षण विधिको प्रयोग सम्बन्धमा पाइएका सूचनाहरुलाई निम्न अनुसार विषयगत रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ :-

(क) नेपाली

तालिका नं. १३

नेपाली विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रधानाध्यापक	शिक्षक	विद्यार्थी	जम्मा		कक्षा अवलोकन
					संख्या	प्रतिशत	
१.	व्याख्यान	१	१	८	१०	५०	६
२.	प्रश्नोत्तर	१	१	५	७	३५	१
३.	छलफल	-	-	२	२	१०	१
४.	समस्या समाधान	-	-	१	१	५	-
	जम्मा	२	२	१६	२०	१००	८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा १ जना प्रधानाध्यापक, १ जना शिक्षक, ८ जना विद्यार्थी गरि जम्मा १० जना (५० प्रतिशत) ले नेपाली विषयमा व्याख्यान विधिको प्रयोग हुने बताए भने ६ वटा कक्षा अवलोकन गर्दा व्याख्यान विधिको प्रयोग भएको पाइयो । जसबाट नेपाली विषय अध्यापनमा व्याख्यान विधिको बढि प्रयोग हुने गरेको पाइयो भने प्रश्नोत्तर विधि १ जना शिक्षक र १ जना प्र.अ.ले प्रयोग गर्ने बताए । २ वना विद्यार्थीले कक्षा कोठामा छलफल विधि प्रयोग हुने बताएता पनि कक्षा अवलोकनबाट कुनै पनि शिक्षकले प्रयोग गरेको पाइएन । समस्या समाधानका सम्बन्धमा १ वना विद्यार्थीले कक्षा कोठामा समस्या समाधान विधि प्रयोग हुने बताएता पनि कक्षा अवलोकनबाट कुनै पनि शिक्षकले प्रयोग गरेको पाइएन । यसबाट नेपाली विषयमा व्याख्यान विधिको धेरै मात्रामा प्रयोग हुने गरेको पाइयो ।

(ख) अंग्रेजी

तालिका नं. १४

अंग्रेजी विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रधानाध्यापक	शिक्षक	विद्यार्थी	जम्मा		कक्षा अवलोकन
					संख्या	प्रतिशत	
१.	व्याख्यान	२	१	१६	१९	९५	६
२.	छलफल	-	-	-	०	०	-
३.	प्रश्नोत्तर	-	१	-	१	५	२
	जम्मा	२	२	१६	२०	१००	८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा एक जना शिक्षकले व्याख्यान विधिको प्रयोग गर्ने बताएता पनि ६ वटा कक्षा अवलोकनबाट २ जना प्रधानाध्यापक र १ जना शिक्षकले व्याख्यान विधि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो भने विद्यार्थीहरूले पनि सबै शिक्षकहरूले व्याख्यान विधि नै अपनाउने गरेको बताए। त्यस्तै १ जना शिक्षकले प्रश्नोत्तर विधि अपनाउने गरेको पाइयो भने छलफल विधि अपनाउने प्रतिक्रिया दिएका शिक्षकले पनि कक्षामा छलफल नगरि व्याख्यान विधिमा नै केन्द्रित रहेको पाइयो। शिक्षक, विद्यार्थी र प्र.अ. गरि जम्मा १९ जना (९५ प्रतिशत) को भनाई अनुसार अंग्रेजी विषयमा व्याख्यान विधिको प्रयोग भएको पाइयो।

(ग) गणित

तालिका नं. १५

गणित विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रधानाध्यापक	शिक्षक	विद्यार्थी	जम्मा		कक्षा अवलोकन
					संख्या	प्रतिशत	
१.	समस्या समाधान	१	१	१२	१४	७०	४
२.	प्रश्नोत्तर	१	१	४	६	३०	४
३.	छलफल	-	-	-	-	-	-
	जम्मा	२	२	१६	२०	१००	८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा प्रधानाध्यापकका अनुसार १ जना शिक्षकले मात्र समस्या समाधान विधिमा जोड दिने गरेको बताएता पनि १ जना शिक्षक र १२ जना विद्यार्थी गरी जम्मा १४ जना (७० प्रतिशत) ले समस्या समाधान विधिमा जोड दिने गरेको बताए भने कक्षा अवलोकनका क्रममा ४ वटा कक्षामा शिक्षकले समस्या समाधानमा जोड दिएको पाइयो। त्यसैगरि १ जना शिक्षकले प्रश्नोत्तर विधिमा

जोड दिने बताएता पनि कक्षा अवलोकनका बेला १ जना शिक्षकले सो विधि अपनाएको पाइयो भने छलफल विधिको प्रयोग नभएको पाइयो ।

(घ) विज्ञान

तालिका नं. १६

विज्ञान विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रधानाध्यापक	शिक्षक	विद्यार्थी	जम्मा		कक्षा अवलोकन
					संख्या	प्रतिशत	
१.	व्याख्यान	-	१	२	३	१५	२
२.	छलफल	१	१	८	१०	५०	४
३.	प्रदर्शन	१	-	४	५	२५	२
४.	प्रश्नोत्तर	-	-	२	२	१०	-
	जम्मा	२	२	१६	२०	१००	८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा विज्ञान विषय १ जना शिक्षकले व्याख्यान विधि प्रयोग गर्ने तथा १५ प्रतिशतले व्याख्यान विधिको प्रयोग हुने बताए भने कक्षा अवलोकनका क्रममा १ जना शिक्षकले व्याख्यान विधि अपनाएको पाइयो । ८ जना विद्यार्थी, १ जना शिक्षक र प्र.अ. समेत ५० प्रतिशत) को प्रतिक्रियाका आधारमा विज्ञान विषयमा छलफल विधिको प्रयोग बढि हुने गरेको देखियो भने २ वटा कक्षामा मात्र प्रदर्शन विधिको प्रयोग भएको पाइयो ।

(ङ) सामाजिक अध्ययन

तालिका नं. १७

सामाजिक विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रधानाध्यापक	शिक्षक	विद्यार्थी	जम्मा		कक्षा अवलोकन
					संख्या	प्रतिशत	
१.	व्याख्यान	१	१	१२	१४	७०	३
२.	छलफल	१	-	२	३	१५	१
३.	प्रदर्शन	-	-	१	१	५	२
४.	प्रश्नोत्तर	-	१	१	२	१०	२
	जम्मा	२	२	१६	२०	१००	८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया अनुसार बढी मात्रामा व्याख्यान विधिको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । १ जना प्र.अ., १ जना शिक्षक र १२ जना विद्यार्थी गरी जम्मा १४ जना (७० प्रतिशत) र कक्षा अवलोकनबाट सबैभन्दा बढि प्रयोग हुने विधि व्याख्यान विधि नै रहेको पाइयो । १ जना प्र.अ. ले छलफल विधि र १ जना शिक्षकले प्रश्नोत्तर विधि अपनाउने प्रतिक्रिया दिए अनुसार कक्षामा पनि सोही अनुसार भएको पाइयो । तर प्रदर्शन विधिको प्रयोग गरेको पाईएन ।

(च) स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण

तालिका नं. १८

स्वा.ज.वा. विषयमा प्रयोग भएका शिक्षण विधि

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रधानाध्यापक	शिक्षक	विद्यार्थी	जम्मा		कक्षा अवलोकन
					संख्या	प्रतिशत	
१.	व्याख्यान	१	२	१४	१७	८५	६
२.	छलफल	-	-	१	१	५	-
३.	प्रश्नोत्तर	१	-	१	२	१०	२
	जम्मा	२	२	१६	२०	१००	८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा दुईजना शिक्षकले व्याख्यान विधि प्रयोग गर्ने बताएपनि १ जना प्र.अ. र १४ जना विद्यार्थी गरी जम्मा १७ जना (८५ प्रतिशत) का अनुसार स्वा.ज.वा. विषयमा व्याख्यान विधिको प्रयोग बढि हुने गरेको पाइयो । त्यसैगरि शिक्षकले छलफल विधि प्रयोग गर्ने बताएपनि अवलोकनका क्रममा देखिएन भने एकजना शिक्षकले मात्र प्रश्नोत्तर विधि अपनाएको पाइयो ।

यसरी कक्षा शिक्षणमा प्रयोग गरिएका विधिहरुको अध्ययन गर्दा व्याख्यान विधिको प्रयोग धेरै मात्रामा भएको पाइयो भने अन्य शिक्षण विधिहरुको प्रयोग कक्षा शिक्षणमा कम हुने गरेको पाइयो । कतिपय शिक्षकहरुले व्याख्यान विधिको प्रयोग गर्ने गरेपनि त्यसलाई सूचना संकलन गर्दा सही रुपमा नभनेको पाइयो । विज्ञान र सामाजिकमा सामान्य रुपमा प्रदर्शन विधि प्रयोग गरेपनि यो विधिको प्रयोग कम मात्रामा भएको पाइयो । समस्या समाधान विधिको प्रयोग गणित विषयमा मात्र देखिएकोले सो विधिको प्रयोग न्यून भएको पाइयो । सामान्यतया अनिवार्य विषय शिक्षण गर्न व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान, प्रदर्शन जस्ता विधिहरुलाई प्रयोगमा ल्याउनुपर्दछ ।

माध्यमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुलाई विभिन्न एकाइहरुको प्रकृति हेरी, विद्यार्थीको अवस्था, विद्यालयको वातावरण, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता, स्रोत साधन आदि कुराहरुको आधारमा ज्ञान, सीप, धारणा र दक्षतालाई विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउन विभिन्न शिक्षण विधिहरुको प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । कक्षा शिक्षणमा खोज, प्रदर्शन, प्रयोगात्मक, समस्या समाधान आदि विधिमा जोड दिइ

शिक्षण गर्नुपर्ने विषय भएपनि विविध समस्याहरूले गर्दा व्याख्यान र प्रश्नोत्तर विधिले मात्र बढि स्थान पाएको शिक्षकहरूको धारणा थियो । शिक्षण सिकाइमा सुधार ल्याउन अपनाउन सकिने विधि सम्बन्धमा पाइएको शिक्षक र विद्यार्थीको धारणा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १९

शिक्षण विधि सम्बन्धी धारणा

क्र.सं.	शिक्षण विधि	शिक्षक संख्या	विद्यार्थी संख्या
१.	विद्यार्थी केन्द्रित प्रयोगात्मक विधिमा जोड दिने	५	७
२.	प्रदर्शन विधिमा जोड दिने	४	४
३.	समस्या समाधान विधिमा जोड दिने	२	३
४.	व्याख्यान विधिमा जोड दिने	१	२
	जम्मा	१२	१६

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा विद्यार्थी केन्द्रित प्रयोगात्मक विधिमा जोड दिनुपर्ने देखियो । यसमा ५ जना शिक्षक तथा ७ जना विद्यार्थीको सहमत पाइयो । त्यसैगरि प्रदर्शन विधि पनि शिक्षण विधि अन्तर्गतको उपयुक्त विधि भएको शिक्षक र विद्यार्थीको प्रतिक्रियाबाट देखियो । विद्यार्थी केन्द्रित विधि तथा प्रदर्शन विधिमा जोड दिन सके शिक्षण सिकाइमा सुधार हुने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको धारणा रहेको पाइयो ।

प्रवचन विधिमा बढि जोड दिने भएकोले सबै विद्यार्थीमा समान सिकाइ हुन नसकेको पाइयो । समस्या समाधान, खोज, प्रदर्शन, प्रयोगात्मक जस्ता विधिमा जोड दिइ सिकाइने गरेमा विद्यार्थीले सहज रुपमा बुझ्ने थिए विद्यार्थीको धारणा थियो । पाठको व्याख्या गरेपछि विद्यार्थीलाई सोच्ने तथा दिएको गृहकार्य हेर्ने वातावरणको विकास गर्न सके विद्यार्थीमा पढ्ने र लेख्ने बानीको विकास हुने विद्यार्थीको धारणा थियो ।

शिक्षण सिकाइ सुधार सम्बन्धमा प्रधानाध्यापकहरूले निम्न अनुसारका प्रतिक्रियाहरु दिएको पाइयो । शिक्षण विधि, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, शैक्षिक उपलब्धि र समस्याहरुबारे छलफल गर्न प्रत्येक महिना स्टाफ मिटिङ राखिन्छ । शिक्षक एक प्राविधिक पेशा भएकोले उक्त पेशाका लागि आवश्यक पर्ने मनोविज्ञानको ज्ञान, शिक्षण योजना, शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि मूल्याङ्कन लगायतका शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुमा सैद्धान्तिक एवं प्रयोगात्मक ज्ञान, सीप दिन सक्षम रहनुपर्ने कुरामा सजक गराइन्छ । साथै आफूले अध्यापन गर्ने विषयमा गहिरो र पूर्ण ज्ञान हुन आवश्यक छ र त्यसको लागि तयारी भइ नयाँ नयाँ शिक्षण विधिको प्रयोग साथै विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अपनाउने प्रक्रिया अध्ययन गरी सोही अनुसार शिक्षण गर्न निर्देशन दिइन्छ । सिकाइ के हो ? बालबालिकालाई कसरी

उत्प्रेरित गर्ने, प्रभावकारी शिक्षण कसरी गर्ने, बालबालिकाको इच्छा चाहना, रुचि र आवश्यकता कस्तो छ भनि बुझ्ने प्रयास गर्नपर्छ र सोहि अनुसारको क्रियाकलाप गरी शिक्षण गर्नपर्ने कुरामा ध्यान दिन शिक्षकहरूलाई अनुरोध गरिन्छ । विद्यार्थीको स्तर र पाठअनुसार शिक्षण विधिको छनोट गरि अध्यापन गर्न सुझाव दिने गरेको पाइयो । साथै कक्षा अवलोकनका क्रममा सही विधि नअपनाइएको पाएमा वा विद्यार्थीले शिक्षकले अपनाएको विधि र क्रियाकलापबाट प्रयाप्त ज्ञान हासिल गर्न नसकेको जानकारी पाएमा उपयुक्त शिक्षण विधि तथा विद्यार्थीको भावना बुझि सोही अनुसार शिक्षण गर्न शिक्षकलाई निर्देशन दिने गरेको पाइयो ।

४.४.२ कक्षा शिक्षणका क्रममा गरिने क्रियाकलापहरु

शिक्षण सिकाइ कार्य सञ्चालन गर्दा कक्षाकोठामा गरिने गतिविधिहरूलाई कक्षा क्रियाकलापको रूपमा लिइन्छ । यस्ता कार्यहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

४.४.२.१ कक्षा क्रियाकलापको शुरुवात

कुनै पनि विषयवस्तुको बारेमा ज्ञान दिनु अगाडि त्यस विषयवस्तुलाई कसरी सरल तरिकाले र उत्साहित बनाएर सिकाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा शिक्षक चनाखो हुनु आवश्यक छ । सरसर्ती व्याख्या गरेर सुनाउँदैमा विद्यार्थीमा आवश्यक ज्ञान नहुन सक्छ । यस अध्ययनमा शिक्षकले कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइ के कसरी शुरु गर्दैछन् ? भनी कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । अवलोकनबाट देखिएका तथ्यहरूलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :-

तालिका नं. २०

कक्षा क्रियाकलापको शुरुवात

क्र. सं.	कक्षा क्रियाकलापको शुरुवात	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	सम्बन्धित पाठ पढाएर	१	२	-	-	१	-	४	३३
२.	पूर्वपाठको स्मरण गर्दै	१	-	२	१	१	१	६	५०
३.	नयाँ पाठको प्रश्न सोधेर	-	-	-	१	-	१	२	१७
४.	विद्यार्थीसँग छलफल गरेर	-	-	-	-	-	-	-	-
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा व्याख्यान विधिद्वारा सरासर पाठ पढेर कक्षा शिक्षणको शुरुवात गर्नेमा १ जना नेपालीका, २ जना अंग्रेजी विषयका र १ जना सामाजिक विषयका शिक्षकहरु रहेको पाइयो तर विद्यार्थीसँगको छलफलबाट सामाजिक र स्वा.ज.वा. मा पनि धेरैजसो कक्षाहरु सरासर सम्बन्धित पाठ पढाएर नै शुरु हुने गरेको पाइयो । त्यसैगरी पूर्वपाठको स्मरण गराएर नयाँ पाठको

शुरुवात गराउने शिक्षकहरुमा नेपाली, विज्ञान र सामाजिक र स्वा.ज.वा. विषयका १/१, का जना शिक्षक तथा गणितका २ जना शिक्षकहरु रहेको पाइयो । विज्ञान र स्वा.ज.वा. का १/१ जना शिक्षकहरुले नयाँ पाठको बारेमा विद्यार्थीहरुलाई प्रश्न सोधेर कक्षा क्रियाकलापको शुरुवात गर्ने गरेको पाइयो । कुनै पनि शिक्षकले छलफल गराएर अन्त्यमा निष्कर्ष बताउँदै कक्षा क्रियाकलापको शुरुवात गर्ने गरेको पाइएन । यसबाट पुर्वपाठको स्मरण गर्दै पढाउने शिक्षकहरुको संख्या ६ जना (५० प्रतिशत) रहेको पाइयो भने विद्यार्थीलाई छलफल गराएर शिक्षण गर्ने कार्य गरेको पाइएन ।

४.४.२.२ कक्षा क्रियाकलापका प्रकारहरु

अध्ययन अध्यापनका क्रममा शिक्षकले विद्यार्थीमा विषयवस्तुको सम्बन्धमा धारणा बने नबनेको लेखाजोखा गर्नुपर्दछ । यस्तो लेखाजोखाबाट स्पष्ट नभएका विद्यार्थीले पुन सिक्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् । विद्यार्थीको लेखाजोखा गर्दा कसरी गर्दछन् भनी गरिएको कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त सूचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :-

तालिका नं. २१

कक्षाकोठामा गरिने क्रियाकलाप

क्र.सं	कक्षा क्रियाकलाप	शिक्षक संख्या						
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	जम्मा
१.	छलफल गर्ने	१	-	-	१	१	-	३
२.	प्रश्न सोध्ने	१	१	१	-	१	१	५
३.	लेखन लगाउने	-	-	१	-	-	-	१
४.	प्रदर्शन	-	-	-	१	१	-	२

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा धेरैजसो शिक्षकहरुले कक्षा क्रियाकलापमा त्यति धेरै कार्य नगरेको पाइयो । नेपाली, विज्ञान र सामाजिकका १/१ जना शिक्षकले मात्र कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थीसँग छलफल गरेको पाइयो । अवलोकनका क्रममा छलफल गरिएको पाइएपनि नेपाली र सामाजिक विषयमा छलफल हुने कुरामा त्यति धेरै विद्यार्थी सहमत देखिएनन् । विज्ञान विषयमा भने केही विद्यार्थीहरुले छलफल विधिको प्रयोग हुने कुरामा सहमत देखाए । यसबाट अन्य विषयको तुलनामा विज्ञान विषयमा छलफल हुने गरेको पाइयो । त्यसैगरी नेपाली, अंग्रेजी, गणित, सामाजिक र स्वा.ज.वा.का १/१ जना शिक्षकहरुले कक्षाकोठामा प्रश्नोत्तर विधि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरुबाट प्राप्त नभएका उत्तरहरु शिक्षक आफैले दिने गरेको देखियो । त्यस्तै कक्षा क्रियाकलाप गर्दा विद्यार्थीलाई कक्षामा लेखन लगाउने चलन भने १ जना गणित शिक्षकबाट मात्र हुने गरेको पाइयो जुन कुरा विद्यार्थीहरुबाट पनि स्वकार्य थियो । त्यस्तै विज्ञान र सामाजिकको १/१ शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको

प्रदर्शन गर्दै विषयवस्तुमा स्पष्ट पारेको देखियो । यसबाट कक्षा क्रियाकलापमा सबै विद्यार्थीलाई सक्रिय गराउने खालका क्रियाकलाप नभएको पाइयो ।

४.४.२.३ शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूको सक्रियता

कुनै पनि विषयवस्तुमा शिक्षकले व्याख्या गर्दैमा विद्यार्थीमा त्यस विषयवस्तुको उपयुक्त धारणा बन्न सक्दैन । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा विद्यार्थी बढी मात्रामा संलग्न हुने र शिक्षकको निर्देशनमा रहेर सकेसम्म तिनीहरूले आफै सिकाइ गर्न तत्पर हुँदा सिकाइ दिगो हुन सक्दछ । विद्यार्थीलाई के कति मात्रामा सक्रिय गराउने भन्ने हात शिक्षकको हुन्छ । यस अनुसन्धानमा माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूले विद्यार्थीलाई कति मात्रामा सहभागि गराउँछन् भनेर गरिएको कक्षा अवलोकनमा पाइएको तथ्यहरूलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. २२

कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थी सक्रियता

क्र. सं.	विद्यार्थी सक्रियता	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	सबै विद्यार्थी	-	-	-	-	१	-	१	८
२.	केही विद्यार्थी मात्र	१	-	१	-	-	१	३	२५
३.	शिक्षक मात्र सक्रिय	१	१	१	१	१	१	६	५०
४.	विद्यार्थीबीच अन्तरक्रिया	-	१		१	-	-	२	१७
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाका आधारमा सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने एक जना शिक्षकले मात्र सबै विद्यार्थीहरूलाई संलग्न गराइएको पाइयो जुन कुरा विद्यार्थीसँगको छलफलबाट पनि स्पष्ट भयो । त्यसैगरी गणित, नेपाली र स्वा.ज.वा. विषयका १/१ जना शिक्षकले केही विद्यार्थीलाई मात्र संलग्न गराइएको पाइयो । तर नेपाली विषय अध्यापन गर्ने १ जना शिक्षकहरूले व्याख्यान विधिको प्रयोग गरी सम्बन्धित पाठको अन्त्य गर्ने भएकोले विद्यार्थी संलग्न नगराएको विद्यार्थीबाट थाहा पाइयो । त्यसैगरी स्वा.ज.वा. अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूले पनि बढी मात्रामा शिक्षक केन्द्रित विधि नै अपनाएको विद्यार्थी छलफलबाट थाहा पाइयो । विद्यार्थीको प्रश्नमा शिक्षकले उत्तर दिने प्रचलन अत्यधिक रहेको देखियो यसरी उत्तर दिने शिक्षकहरू नेपाली, विज्ञान, स्वा.ज.वा, अंग्रेजी, सामाजिक र गणितका १/१ जना रहेको पाइयो जुन कुरा विद्यार्थी छलफलपछि सत्य देखियो । त्यस्तै अंग्रेजी र विज्ञानका १/१ जना शिक्षकले विद्यार्थीको प्रश्नमा विद्यार्थीबाटै उत्तर खोज्ने प्रयास गरेको पाइयो । यसरी कक्षा क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा अंग्रेजी र विज्ञान विषयमा आधाजसो शिक्षकले विद्यार्थी सक्रिय गराएर शिक्षण गरेको पाइयो । समग्रमा अधिकांश (५०

प्रतिशत) ले शिक्षक केन्द्रित विधि प्रयोग गरेको पाइयो जुन शिक्षण विधिमा आएको नतिजासँग मिल्दोजुल्दो छ ।

४.४.३ शिक्षण सिकाइमा गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरु

विषयवस्तुलाई विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउन शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र विभिन्न शिक्षण विधिहरु तय गरिएका छन् शिक्षण क्रियाकलाप भनेको विषयवस्तु, शैक्षिक सामग्री, शैक्षिक वातावरणबीचको योजनावद्ध र नियन्त्रित सम्बन्ध हो । शिक्षण सिकाइ अनुभव विद्यार्थीहरुलाई प्रदान गर्ने क्रममा शिक्षक विद्यार्थी विभिन्न शैक्षिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन्छन् । यसरी विषयवस्तु शैक्षिक सामग्री, शैक्षिक वातावरण साथ विभिन्न शिक्षण विधि प्रयोग गर्दै शिक्षक र विद्यार्थीद्वारा गरिने अन्तरक्रियात्मक क्रियाकलापलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनिन्छ । विद्यार्थीहरुको विभिन्नता रुचि, चाख, प्रवृत्ति, आवश्यकता आदिका आधारमा शिक्षण विधिको छनोट गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ त्यस्तै विद्यार्थीलाई दिइने विषयवस्तुको स्वरूप र प्रकृति हेरेर शिक्षण सिकाइ गराउनुपर्दछ । विषयवस्तुको जटिलता र सरलता कठिनाइ स्तर, उपलब्ध समय, ठोस तथा अमूर्तता, अर्थपूर्ण विषयवस्तु तथा सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक पाठ्यवस्तु आदिले कक्षागत अन्तरक्रियाको वातावरण, अवसर, विद्यार्थीले चाहेअनुसार पर्याप्त अभ्यासको अवसर प्राप्ती, पृष्ठपोषण र मूल्याङ्कन जस्ता कार्यमा पनि विचार पुऱ्याउनुपर्दछ । विद्यार्थीलाई नयाँ पाठ सिकाउनु भन्दा पहिला त्यस विषयको बारेमा विद्यार्थीमा के कस्तो ज्ञान छ भनि पहिचान गर्नुपर्दछ । शिक्षकले विद्यार्थीलाई सिकाइ कार्यमा सक्रिय रहन सहयोग मात्र गर्नुपर्दछ साथै सामुहिक रुपमा सिकने वातावरणको सिर्जना गर्न सके शिक्षण सिकाइ सार्थक बन्ने शिक्षकको धारणा रहेको पाइयो ।

कक्षाकोठामा शिक्षण गर्दा आइपर्ने विभिन्न कठिनाईहरूलाई कम गर्दै सुधार ल्याउन निम्न अनुसार क्रियाकलाप गर्नुपर्ने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको धारणा पाइयो :-

तालिका नं. २३

शिक्षण सिकाइमा गर्नुपर्ने क्रियाकलाप

क्र.सं.	कक्षा क्रियाकलाप	प्रतिक्रिया	शिक्षक संख्या	विद्यार्थी संख्या
१.	कक्षाकोठाको शुरुवात	पूर्वपाठको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने	५	८
		सरासर व्याख्या गर्नुपर्ने	३	६
		विद्यार्थीको पूर्व ज्ञान बुझ्ने	४	२
२.	पाठको प्रस्तुतिकरण	शिक्षकले पढ्ने	६	७
		विद्यार्थीलाई पढ्न लगाउनुपर्ने	२	४
		छलफल गराउनुपर्ने	४	५
३.	शिक्षण विधि	शिक्षक केन्द्रित विधिमा जोड दिने	-	-
		विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा जोड दिने	१२	१६
४.	शैक्षिक सामग्री	दैनिक रुपमा प्रयोग गर्नुपर्ने	४	१२
		अत्यावश्यक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्ने	८	४
५.	मूल्याङ्कन	बीचबीचमा प्रश्न सोध्ने	४	९
		अन्त्यमा प्रश्न सोध्ने	३	३
		निरन्तर मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने	५	४

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिका अनुसार शिक्षण सिकाइ गर्दा निम्न अनुसारका क्रियाकलाप भएमा सिकाइमा सुधार आउने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको धारणा रहेको पाइयो । कक्षाकोठाको शुरुवात गर्दा पूर्वपाठको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने भन्ने भनाइमा शिक्षक र विद्यार्थी बढी सहमत भएको पाइयो । त्यसैगरि ३ जना शिक्षक र ६ जना विद्यार्थीले कक्षा शुरु गर्दा सम्बन्धित पाठको सरासर व्याख्या गर्नुपर्ने बताए भने ४ जना शिक्षक र २ जना विद्यार्थीले पाठको पूर्वज्ञान बुझि सोही अनुरूप शिक्षण गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । पाठको प्रस्तुतिकरण गर्दा शिक्षकले पढेर छलफल गर्नुपर्ने र शिक्षण विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा जोड दिनुपर्ने शिक्षक र विद्यार्थीहरूको धारणा रहेको पाइयो । अध्ययनबाट दैनिक शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र सुधारात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने देखियो ।

शिक्षक र विद्यार्थीको धारणा अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन निम्न अनुसार गर्नुपर्ने देखियो :-

कक्षाक्रियाकलापको शुरुवातमा पूर्वपाठको पूनरावलोकन गर्नुपर्ने, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षक कम सक्रिय भई विद्यार्थीलाई बढी सक्रिय गराउने, सिकाइमा प्रतिस्पर्धाको वातावरण सिर्जना गर्ने, शिक्षण सिकाइमा अत्यावश्यक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्ने, शिक्षक विद्यार्थीले निर्माण गर्न सक्ने र स्थानीय रूपमा प्राप्त गर्न सकिने सामग्रीको प्रयोग गर्ने, निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाउने, गृहकार्य नियमित दिने र परीक्षण गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने ।

विद्यार्थी स्वयंलाई सक्रिय बनाई उसलाई सिक्ने वातावरण तयार पारेर सिकाउने, विद्यार्थीलाई मायालु वातावरण र परिस्थितिमा शिक्षण गर्न बढी वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक ढंगबाट व्यवहार गर्न सक्नुपर्ने, विद्यार्थीको व्यक्तिगत समस्या पहिचान गरी उपचारात्मक व्यवस्था गर्ने, निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाई रचनात्मक सहयोग गर्न सके शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अझ प्रभावकारी हुन्छ ।

माध्यमिक तहको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा समानता ल्याउन के गर्नु उपयुक्त होला भनि गरिएको प्रश्नमा शिक्षकहरूको धारणा निम्न अनुसार पाइयो :-

शिक्षणमा शिक्षक भन्दा विद्यार्थी क्रियाशिल गराउने, योग्य शिक्षक र उपयुक्त वातावरणको निर्माण गर्ने, सबै विद्यालयलाई दिइने सुविधामा समानता हुनुपर्ने, सबै शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्ने, प्रत्येक पाँच वर्षको अन्तरालमा शिक्षकहरूलाई पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गर्ने, शिक्षणमा सम्भव भएसम्म शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने, शैक्षिक कार्यको लागि आवश्यक सामग्रीमा लगानी गर्नुपर्ने, माध्यमिक तहमा समान किसिमको पाठ्यक्रम लागु गर्ने, प्रयोगात्मक र दैनिक जीवनमा मेल खाने किसिमको पाठ्यक्रम हुनुपर्ने, उदार कक्षोन्तती लागु गरिनुपर्ने, दण्ड र पुरस्कारको मान्यता विकास गराउने, असमान किसिमको शैक्षिक प्रणालीको अन्त्य गर्नुपर्ने, बीचबीचमा मूल्याङ्कन गर्ने र तुरुन्त नतिजाबोध गर्ने, सरकारले निरन्तर रूपमा निगरानी राख्ने, उच्च बौद्धिक दक्ष अनुभवी व्यक्तिहरूबाट नमूना शिक्षण गरी शिक्षकहरूलाई सोही अनुसारको शिक्षण क्रियाकलाप गर्ने गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसरी माध्यमिक तहमा शिक्षण सिकाइमा विभिन्न किसिमका असमानताहरू देखिए जसलाई कम गर्न सके शिक्षण सिकाइमा सुधार हुने धारणा शिक्षकहरूको पाइयो ।

४.४.४ शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका समस्या र त्यसका लागि गरिएका प्रयासहरू

शिक्षकहरू कक्षाकोठामा कस्ता कस्ता क्रियाकलाप गर्दछन् ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा सबै प्र.अ.हरूबाट समान किसिमको उत्तरहरू प्राप्त भए । शिक्षकहरू कक्षामा व्याख्यान विधिद्वारा अध्यापन गर्ने, विद्यार्थीहरूसँग छलफल तथा प्रश्नोत्तर, विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्ने जस्ता क्रियाकलाप गर्ने गरेको प्र.अ.को भनाई थियो । शिक्षकहरूको यस्तो क्रियाकलापबाट विद्यार्थी सन्तुष्ट भएको पाइएको छ । विद्यार्थीको हाउभाउ, उनीहरूले दिएको उत्तरबाट तथा शिक्षकको शिक्षण विधिबाट पनि यसको निक्कै गरिने प्र.अ.ले बताउनुभएको थियो । तालिमको सन्दर्भमा कुरा गर्दा आवश्यकता अनुसार, अवसर प्राप्त भएसम्म

शिक्षकहरूलाई तालिममा पनि पठाउने गरेको पाइयो । शिक्षकलाई तालिममा पठाउँदा कसरी छनोट गर्नुहुन्छ ? साथै सो शिक्षकको कक्षा कसरी सञ्चालन गर्नुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नमा विषयगत तालिम हुने भएकोले शिक्षक छनोटमा खासै समस्या नहुने तथा प्रयाप्त शिक्षक भएका दुई विद्यालयमा अन्य शिक्षकद्वारा कक्षा सञ्चालन गर्ने र दुई विद्यालयका प्र.अ.बाट सो समयमा कक्षा सञ्चालनमा समस्या आएको प्रतिक्रिया पाइयो । साथै तालिममा सिकेका कुरालाई कक्षा शिक्षणमा लागु गर्न शिक्षकलाई अनुरोध गरिन्छ साथै त्यसको प्रयोग भए नभएको यकिन गर्न कक्षा अवलोकन गर्ने तथा विद्यार्थीहरूबाट प्रतिक्रिया लिने गरेको पाइयो ।

माध्यमिक तहको शिक्षण प्रति प्र.अ.को धारणा के छ भनि बुझ्न गरिएको प्रश्नमा निम्न अनुसारको प्रतिक्रिया पाइयो ।

भनाइमा जतिसुकै राम्रा र सान्दर्भिक कुराहरु भएपनि व्यवहारमा लागु हुन सकिरहेका छैनन् । सबै शिक्षकहरु स्नातक तह उत्तिण भएपनि बालबालिकालाई कसरी सिकाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा गम्भिर छैनन् । कतिपय शिक्षकहरु त समय कटाउने स्थान पनि सम्झने गर्दछन् । पुराना शिक्षकहरु र नयाँ विषयवस्तुको तालमेल मिल्न सकिरहेको छैन । प्र.अ.ले सबै कक्षा अवलोकन गर्न तथा बारम्बार शिक्षकलाई दवाव दिन त्यति उपयुक्त हुदैन । कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थी केन्द्रित विधि अपनाउनुपर्ने भएपनि प्रवचन विधिले प्रयाप्त स्थान पाइरहेको प्रधानाध्यापकको प्रतिक्रिया पाइयो । कक्षा सञ्चालन सहज तरिकाले अगाडि लैजान दिनुपर्ने आवश्यक तालिमहरु पनि हुन सकेका छैनन् । कतिपय विषयवस्तु शैक्षिक सामग्रीको अभावमा विद्यार्थीलाई सिकाउन नसकिने खालका छन् त्यस्ता पाठहरु विद्यार्थीका लागि कठिन बन्ने गरेको प्र.अ.को भनाई थियो । शिक्षकहरु पनि विद्यार्थीका मूल्यमान्यता बुझ्ने, रुचि पहिचान गर्ने, पाठ्यांश अनुरूपको शिक्षण विधि अपनाउने, सामाजिक अन्तरक्रियालाई बढावा दिने, विद्यार्थी केन्द्रित हुने आदि पक्षहरुमा सजक हुदैनन् । उनीहरु आफ्नो इच्छा र सजिलोको लागि शिक्षण गर्ने हुनाले सिकाइ शिक्षक केन्द्रित बन्ने गरेको प्र.अ.को धारणा पाइयो ।

माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरु जिज्ञासु र उत्सुक प्रवृत्तिका हुन्छन् । यस अवस्थामा उनीहरु सक्रिय भएर ज्ञानार्जन गर्ने, अनुभव गर्ने हुँदा विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि प्रयोग गरी शिक्षण क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा उनीहरुभित्र रहेको अन्तरनिहित क्षमताको प्रस्फुटन गर्न सहयोग पुग्दछ । बालबालिकाभित्र लुकेर रहेको अन्तरनिहित क्षमताको प्रस्फुटन गर्न उनीहरुलाई घोकन्ते शिक्षण, विषयवस्तु प्रधान शिक्षण नगराई स्वयं गरेर सिक (Learning by doing) भन्ने विधिको प्रयोग गर्नु राम्रो मानिने प्र.अ.को प्रतिक्रिया पाइयो । शिक्षण भनेको बाहिरबाट थपिने कुराभन्दा पनि व्यक्तिका अन्तरनिहित मानवीय योग्यताको सम्बर्द्धन गर्नु हो । शिक्षणमा प्रतिभा पहिचानका लागि अवसर उपलब्ध गराइनुपर्दछ । त्यसका लागि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि अपनाइनुपर्दछ । बालबालिकाभित्रको प्रतिभा पहिल्याई त्यस अनुरूप विकास गर्न विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण आवश्यक हुन्छ । यस विधिका आधारमा शिक्षण गर्दा ज्ञान र सिप दुवैको विकास हुन्छ । विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा समस्या समाधान विधि पनि प्रयोग गरिन्छ । कुनै पनि समस्या समाधान गर्नका लागि समस्याप्रति सम्बन्धित विषय र सिद्धान्तहरु

बारेमा ज्ञान लिनुपर्दछ । त्यसो गर्दा उनीहरुमा गहन विचार गर्ने, समस्या समाधान गर्नका लागि आवश्यक साधन जुटाउने क्षमताको विकास हुन्छ । त्यस्तै व्यवहारिक जीवनमा आइपर्ने समस्या समाधान गर्ने क्षमता विकासमा पनि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणले सहयोग पुऱ्याउँछ । समस्या समाधान जस्ता विधिको प्रयोग गर्दा विद्यार्थीको सिकाइ उच्चस्तरको बन्न जान्छ, सिकाइको प्रक्रिया स्वयं बुझ्न सक्ने बनाइदिन्छ र क्रमबद्ध तरिकाले सुक्ष्म अध्ययन गर्ने क्षमता बढाइदिन्छ । यसरी बालबालिकाको अन्तरनिहित क्षमताको विकासका लागि विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिबाट शिक्षण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएका समस्याहरु के के छन् ? भनि प्र.अ.हरुलाई सोधिएको प्रश्नको जवाफमा निम्न अनुसारका समस्याहरु रहेको पाइयो :-

पाठयोजना नबनाई शिक्षण गरिनु, प्रवचन विधिमा बढी जोड दिइनु, सबै विद्यार्थीको रुचि र स्तर अनुसार कक्षा सञ्चालन गर्न नसक्नु, शिक्षक तथा विद्यार्थीको उपस्थिति कम हुनु उपयुक्त शिक्षण विधिको छनोट र प्रयोग नगर्नु, विषयवस्तुप्रति विद्यार्थीको पूर्वधारणा बुझ्ने प्रयास नगरिनु, विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक विद्यार्थीबीच अन्तरक्रियाको कमी, भएका शैक्षिक सामग्रीको पनि उचित प्रयोग नगरिनु, मूल्याङ्कन गर्दा सबै विद्यार्थीहरु नसमेटिनु, गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने कार्यमा कमी, भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन राम्रो नहुनु, अनुपयुक्त परीक्षा र मूल्याङ्कन प्रक्रिया आदि ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएका समस्याहरुमा कमी ल्याउन प्र.अ.ले गरेका उपायहरु निम्नअनुसार पाइयो ।

विद्यार्थी केन्द्रित विधिमा जोड दिन लगाउने, शिक्षकहरुलाई विभिन्न तालिममा पठाउने, अवलोकनबाट उपयुक्त विधि अनुसार शिक्षण नभएको पाएमा सुधार गर्न अनुरोध गर्ने, उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्नेमा जोड दिने, विद्यार्थीहरुलाई प्रश्नोत्तर र छलफल कार्यमा सक्रिय हुन अनुरोध गर्ने, अध्यापनको लागि आवश्यक सामग्री र पाठ्यक्रम उपलब्ध गराउने, शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गर्न शिक्षकहरुलाई सल्लाह दिने गरेको, विभिन्न जनचेतनामूलक शैक्षिक कार्यक्रमको आयोजना गर्ने ।

माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धी गरिएको यस अध्ययनबाट सबै विद्यालयमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुले उपयुक्त शिक्षण विधि भन्दा प्रवचन विधिलाई जोड दिदै आफ्नै शैलिमा कक्षा सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो । शैक्षिक सामग्रीको अभाव र उपयुक्त तालिम नहुँदा पनि शिक्षण कार्य प्रभावित बनेको पाइयो । प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ.ले विद्यार्थीको स्तर र रुचि अनुसार उपयुक्त शिक्षण विधिको प्रयोग गरी विद्यार्थी केन्द्रित विधिद्वारा शिक्षण गर्न सहयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

४.५ शिक्षण सिकाइमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र उपलब्धता

सिकाइलाई दिगो र अर्थपूर्ण बनाउन शैक्षिक सामग्रीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सिकारुलाई व्यवहारिक र उद्देश्यमूलक बनाउन शिक्षण कार्यमा प्रयोग गरिने सामग्रीलाई नै शैक्षिक

सामग्री भनिन्छ । कक्षा शिक्षणका बेला शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगले सिकाइलाई जिवन्त बनाउँछ । माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूलाई शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र उपलब्धता सम्बन्धमा प्रश्न गरिएको थियो । यस प्रश्नको उत्तर स्वरूप आएको प्रतिक्रिया तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका नं. २४

शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र उपलब्धता

क्र. सं.	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	प्रत्येक पाठ अनुसार	-	-	-	-	-	-	-	-
२.	सामान्य रूपमा मात्र	१	-	१	१	-	१	४	३३
३.	उपलब्ध भएका	-	१	१	१	१	१	५	४२
४.	सामग्री नै छैनन्	१	१	-	-	१	-	३	२५
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.=स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकाबाट प्रत्येक पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने प्रतिक्रिया कुनै पनि विषयका शिक्षकहरूले दिएको पाइएन । त्यस्तै नेपाली, गणित, विज्ञान र स्वा.ज.वा. विषय अध्यापन गर्ने १/१ जना शिक्षकहरूबाट सामान्य रूपमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिन्छ, भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो । तर अध्ययनमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीसँगको छलफलबाट कुनै पनि विद्यालयका नेपाली विषयमा शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरेको पाइयो भने गणित विषयमा पनि कालोपाटीमा सामान्य रूपमा चित्रहरू कोर्ने बाहेक अन्य सामग्रीको प्रयोग नगरेको पाइयो । त्यसैगरि विद्यालयमा उपलब्ध भएका शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिन्छ भनि प्रतिक्रिया दिनेमा गणित र स्वा.ज.वा. का १/१ जना, विज्ञानका १ जना तथा अंग्रेजी र सामाजिकका १/१ जना शिक्षक रहेको पाइए पनि विज्ञान र सामाजिकमा बाहेक कुनै पनि शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरेको विद्यार्थीबाट थाहा पाइयो । त्यसैगरि अंग्रेजी, सामाजिक नेपालीका १/१ जना शिक्षकले विद्यालयमा शैक्षिक सामग्री नै नभएकोले प्रयोग नगरेको प्रतिक्रिया दिए ।

यसबाट दैनिक शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने शिक्षक संख्या शून्य तथा विद्यालयमा उपलब्ध भएका शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने शिक्षक संख्या पनि कम रहेको पाइयो । २५ प्रतिशत शिक्षकहरूले विद्यालयमा शैक्षिक सामग्री नै उपलब्ध छैनन् भन्ने प्रतिक्रिया दिएबाट शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कम मात्रामा हुने पाइयो । विज्ञान र सामाजिक बाहेक अन्य विषयको लागि आवश्यक सामग्रीहरू विद्यालयमा नभएको प्रधानाध्यापकहरूबाट पनि थाहा पाइयो ।

शैक्षिक सामग्रीको छनौट, निर्माण र प्रयोग गर्दा पाठको स्वरूप र प्रकृति अनुसार गर्नुपर्दछ । कुनै पनि विषयको शिक्षण गर्दा त्यस विषयमा शैक्षिक सामग्रीले विद्यार्थीमा उत्सुकता पैदा गर्ने उत्प्रेरणा प्रदान गर्ने, सिकाइ स्थायी बनाउने कार्य गर्दछ । शिक्षणका क्रममा कक्षा कोठामा शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रदर्शन तथा प्रयोग जति धेरै गन्यो त्यति धेरै चिरस्थायी हुने गर्दछ । यस अनुसन्धानका क्रममा शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्दा पाठानुसार के कति शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गरिरहेका छन् भनि हेरिएको थियो । यसरी कक्षा अवलोकनका क्रममा पाठ अनुसारको शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरेको पाइएन । बजारमा निर्मित विद्यालयले उपलब्ध गराएका केहि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिएको विज्ञान र सामाजिक विषयमा मात्र देखियो । धेरैजसो कक्षाहरूमा कालोपाटी र चक बाहेक अन्य सामग्रीहरूको प्रयोग नगरिएको पाइयो । कक्षा शिक्षणमा प्रयोग भएका शैक्षिक सामग्रीको स्रोतको अवस्थालाई निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका नं. २५

प्रयोग गरिएका शैक्षिक सामग्रीको स्रोत सम्बन्धमा

क्र.सं	शैक्षिक सामग्रीको स्रोत	शिक्षकद्वारा निर्मित	विद्यार्थीद्वारा निर्मित	बजारमा प्राप्त हुने	स्थानीय रुपमा प्राप्त
१.	निर्माणको हिसाबले	-	-	२	-
२.	स्रोतको हिसाबले	-	-	२	-

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

प्रत्येक विषयको कक्षा अवलोकनका क्रममा गरिएको अध्ययनबाट शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग निकै न्यून हुने गरेको पाइयो । शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिएका विषय मध्ये विज्ञान विषयका २ वटा कक्षा र सामाजिक विषयका २ वटा कक्षामा बजारमा उपलब्ध भएका शैक्षिक सामग्रीको मात्र प्रयोग भएको पाइयो । शिक्षक विद्यार्थीद्वारा निर्माण गर्न सकिने र स्थानीय रुपमा प्राप्त हुने शैक्षिक सामग्रीको पनि प्रयोग हुने नगरेको छलफलपछि थाहा पाइयो । यसरी शिक्षकहरूले सामान्य रुपमा र उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिन्छ भनि दिएको प्रतिक्रिया विद्यार्थीसँगको छलफल र कक्षा अवलोकनबाट सही नभएको पाइयो ।

विद्यालयले विषयवस्तु अनुसारको शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गर्ने तथा शिक्षक विद्यार्थीद्वारा निर्माण गर्न सकिने सामग्रीको प्रयोग गर्न सोही अनुरूपको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने शिक्षकहरूको धारणा रहेको पाइयो ।

४.६ कक्षा शिक्षणमा बेला विद्यार्थी क्रियाकलापको लेखाजोखा

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरूमा रहेको कमजोरी, द्विविधा, विष्मरण आदिलाई हटाउन सकिन्छ । शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षणका बेला विद्यार्थीहरूलाई बीचबीचमा प्रश्नहरू सोध्ने गर्नुपर्दछ । यस

अनुसन्धानका क्रममा सहभागी विषय शिक्षकहरुको कक्षा अवलोकनको बेला उनीहरुले विद्यार्थीहरुको क्रियाकलापलाई कसरी लेखाजोखा गर्दछन् भनेर हेरिएको थियो । यसका साथै कक्षा क्रियाकलापमा हुने कार्यलाई शिक्षकसँगको अन्तर्वार्ता प्रश्नावली तथा विद्यार्थी छलफलबाट थप प्रस्ट पार्ने प्रयास गरिएको थियो । जसलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

४.६.१ कक्षाकोठामा क्रियाकलाप लेखाजोखा गर्ने तरिका

कक्षाकोठामा शिक्षकले शिक्षण क्रियाकलापको समयमा वा अन्त्यमा विद्यार्थीले बुझे बुझेनन् भनि लेखाजोखा गर्नु पर्दछ । यसरी लेखाजोखा गर्ने क्रममा शिक्षकले के कसरी मूल्याङ्कन गरे भनेर कक्षा अवलोकनका क्रममा हेरिएको थियो । अवलोकनबाट देखिएका तथ्यहरु तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २६

कक्षा शिक्षणमा गरिएको विद्यार्थी क्रियाकलाप लेखाजोखा

क्र. सं.	मूल्याङ्कनको अवस्था	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	प्रसस्त	-	-	१	-	-	-	१	८
२.	सामान्य	१	१	१	-	-	१	४	३३
३.	अन्त्यमा मात्र	१	१	-	१	१	१	५	४२
४.	मूल्याङ्कन नै नगरेको	-	-	-	१	१	-	२	१७
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.= स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिका अनुसार शिक्षकहरुको कक्षा अवलोकनका क्रममा गणित विषय पढाउने एक शिक्षकले शिक्षण कार्यको बीचमा प्रसस्त मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । त्यस्तै शिक्षण कार्यको बीचमा सामान्य मूल्याङ्कन गर्नेमा नेपाली, अंग्रेजी, गणित र स्वा.ज.वा.का १/१ जना शिक्षक रहेको तथा पाइयो । तर विद्यार्थी छलफलबाट शिक्षकको भनाइ अनुसारको मूल्याङ्कन हुने गरेको पाइएन । त्यसैगरि शिक्षण कार्यको अन्त्यमा मात्र मूल्याङ्कन गर्नेमा नेपाली, अंग्रेजी, विज्ञान र सामाजिकका १/१ जना शिक्षकले गरेको पाइयो । त्यस्तै नेपाली, अंग्रेजी, गणित र स्वा. ज.वा. का कुनै पनि शिक्षकले कक्षा शिक्षणको बेला विद्यार्थी मूल्याङ्कन नै नगरेको पाइयो । प्रायजसो शिक्षकहरुले कक्षाको अन्त्यमा मात्र मूल्याङ्कन गर्ने र कतिपय शिक्षकहरुले मूल्याङ्कन नै नगर्ने गरेको विद्यार्थी छलफलबाट थाहा पाइयो ।

यसरी शिक्षण कार्यको बीचमा प्रसस्त मूल्याङ्कन नगर्ने र शिक्षण कार्यको अन्त्यमा सन्तोषजनक रूपमा मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । बीचबीचमा प्रशस्त मूल्याङ्कन गर्ने ८ प्रतिशत तथा मूल्याङ्कन नगर्ने शिक्षकहरु १७ प्रतिशत भएको तथ्याङ्कबाट विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा कमजोरी भएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६.२ गृहकार्य दिने सम्बन्धमा

गृहकार्य पाठयोजनाको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । शिक्षण कार्यको अन्त्यमा विद्यार्थीलाई अनिवार्य रूपमा स्तर सुहाउँदो गृहकार्य दिनु पर्दछ । जसबाट विद्यार्थीहरूले सिकेका कुराहरू चिरस्थायी हुन पुग्दछ । शिक्षण कार्यको अन्त्यमा विद्यार्थीहरूलाई अनिवार्य रूपमा स्तर सुहाउँदो गृहकार्य दिनुपर्दछ । कक्षा अवलोकनमा विद्यार्थीहरूलाई के कसरी गृहकार्य दिने गरिएको छ भनि हेरिएको थियो । यस शीर्षकमा विद्यार्थीलाई गृहकार्य दिए/नदिएको बारेमा गरिएको अवलोकनबाट प्राप्त सूचनालाई निम्नअनुसार राखिएको छ :-

तालिका नं. २७

कक्षाशिक्षणमा गृहकार्यको अवस्था

क्र. सं.	गृहकार्यको अवस्था	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	प्रश्न दिएको	१	१	२	१	१	-	६	५०
२.	पढेर आउन भनेको	१	१	-	१	१	१	५	४२
३.	गृहकार्य नदिएको	-	-	-	-	-	१	१	८
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा. = स्वा.ज.वा.

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा धेरैजसो शिक्षकहरूले गृहकार्य दिने गरेको पाइयो भने स्वा.ज.वा. पढाउने १ शिक्षकले भने गृहकार्य नदिएको पाइयो । गणित विषयका २ जना, विज्ञान, नेपाली, अंग्रेजी र सामाजिकका १/१ जना शिक्षकले गृहकार्यको रूपमा अभ्यासमा भएका प्रश्न दिएको पाइयो । त्यसैगरि गणित बाहेक अन्य सबै विषयका शिक्षकले पढाएको पाठ तयारी गरेर आउने भनि गृहकार्य दिएको पाइयो । विद्यार्थी छलफलबाट पनि गृहकार्य प्रायजसो सबै शिक्षकहरूले दिने गरेको जानकारी पाइयो । यसबाट गृहकार्य दिने अवस्था राम्रो रहेको देखियो ।

४.६.३ गृहकार्य परीक्षण सम्बन्धमा

विद्यार्थीहरूलाई स्तर सुहाउँदो गृहकार्य दिएर मात्र पुग्दैन । गृहकार्यको उचित परीक्षण गर्ने र विद्यार्थीहरूबाट देखिन आएका कमजोरीलाई सच्याउने हो भनेमात्र गृहकार्यको औचित्य रहन्छ । यस अनुसन्धानबाट अधिकांश शिक्षकहरूले गृहकार्य दिएको पाइएकोले गृहकार्य दिने शिक्षकहरूले गृहकार्य परीक्षण के कति मात्रामा गर्दछन् भनि गरिएको विद्यार्थी समूह छलफलबाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २८

गृहकार्य परीक्षणको अवस्था

क्र. सं.	गृहकार्यको परीक्षण	शिक्षक संख्या						जम्मा	
		ने.	अं.	ग.	वि.	सा.	स्वा.	संख्या	प्रतिशत
१.	नियमित गर्ने	-	-	१	-	-	-	१	८
२.	कहिलेकाहि गर्ने	१	२	१	२	१	१	८	६७
३.	परीक्षण नगर्ने	१	-	-	-	१	१	६	२५
	जम्मा	२	२	२	२	२	२	१२	१००

नोट: ने.=नेपाली, अं.=अंग्रेजी, ग.=गणित, वि.=विज्ञान, सा.=सामाजिक, स्वा.ज.वा.=स्वा.ज.वा. स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८

विद्यार्थी छलफलबाट १ जना गणित शिक्षकले मात्र नियमित रूपमा गृहकार्य परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरि अंग्रेजी र विज्ञानका २/२ जना, नेपाली, गणित, सामाजिक र स्वा.ज.वा. का १/१ जना शिक्षकहरूले कहिलेकाहि मात्र गृहकार्य परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरि नेपाली, सामाजिक र स्वा.ज.वा. का १/१ जना शिक्षकले गृहकार्य परीक्षण नगरेको विद्यार्थी छलफलबाट थाहा पाइयो । यसबाट कहिलेकाहि मात्र गृहकार्य परीक्षण हुने गरेको पाइयो ।

यसरी माध्यमिक विद्यालयमा गृहकार्य दिने गरेको तर परीक्षण गर्ने कार्य भने सन्तोषजनक पाइएन । गृहकार्य दिने सम्बन्धमा नियमित रूपमा ८ प्रतिशत मात्र परीक्षण गर्ने गरेकोले गृहकार्य परीक्षण गर्ने प्रचलन निकै कम रहेको पाइयो ।

४.६.४ विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धमा शिक्षक र विद्यार्थीको धारणा

विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त भएको छ, छैन भनि मूल्याङ्कन गर्नु नै विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो । विद्यार्थीको स्तर निर्धारण गर्नु, कमी कमजोरी पत्ता लगाउनु, कमजोरी सच्याउनु विद्यार्थीको व्यवहारको लेखाजोखा गर्नु विद्यार्थी मूल्याङ्कनको उद्देश्य हो ।

कक्षा क्रियाकलापमा मूल्याङ्कन एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । निरन्तर मूल्याङ्कनले विद्यार्थीमा सुधार गर्न समेत सहयोग गर्दछ । शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीहरूमा बीचबीचमा तथा अन्त्यमा प्रसस्त मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ । कक्षा शिक्षण गर्दा वा शिक्षण पश्चात विद्यार्थीको मूल्याङ्कन के कसरी गर्नुपर्दछ भनि शिक्षक र विद्यार्थीहरूको धारणा बुझ्न गरिएको प्रश्नबाट आएको प्रतिक्रियालाई निम्न अनुसार राखिएको छ ।

तालिका नं. २९

विद्यार्थी मूल्याङ्कन सम्बन्धी धारणा

क्र.सं.	विद्यार्थी मूल्याङ्कन	शिक्षक संख्या	विद्यार्थी संख्या	जम्मा
१.	शिक्षणको क्रममा बीचबीचमा गर्नुपर्ने	३	८	११
२.	कक्षा शिक्षणको अन्त्यमा गर्नुपर्ने	२	३	५
३.	प्रत्येक एकाईको परीक्षा लिनुपर्ने	३	४	७
४.	निरन्तर मूल्याङ्कनको व्यवस्था गर्नुपर्ने	४	१	५
	जम्मा	१२	१६	२८

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

माथि उल्लेखित तालिका अनुसार ३ जना शिक्षक र ८ जना विद्यार्थीले मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षणको क्रममा बीचबीचमा गर्नुपर्ने बताए तर विद्यार्थीहरूको छलफलबाट कक्षा शिक्षणको बीचबीचमा मूल्याङ्कन नभएकोले त्यसले विद्यार्थीमा सुधार गर्ने अवसर कम भएको पाइयो । त्यसैगरी कक्षा शिक्षणको अन्त्यमा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने कुरामा २ जना शिक्षक र ३ जना विद्यार्थीको सहमति देखियो भने प्रत्येक एकाईको परीक्षा लिनुपर्ने धारणा ३ जना शिक्षक र ४ जना विद्यार्थीको रहेको पाइयो । निरन्तर मूल्याङ्कनको पक्षमा ४ जना शिक्षक तथा १ जना विद्यार्थी रहेको पाइयो । त्यस्तै प्रत्येक पाठको अन्त्यमा विद्यार्थीको उपलब्धी पत्ता लगाउन एकाई परीक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने साथै लिखित परीक्षा बाहेक अन्य मूल्याङ्कनका साधन अपनाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने शिक्षकहरूको धारणा पाइयो । त्यस्तै एकाई परीक्षा निरन्तर रूपमा लिने व्यवस्था गरे विद्यार्थीमा पढ्ने बानीको विकास हुने विद्यार्थीको धारणा पाइयो ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षकको विषयगत दक्षता, विद्यार्थीको स्तर र विधिको राम्रो मेल हुनुपर्ने शिक्षकहरूको धारणा पाइयो । नयाँ ज्ञान र प्रविधि अनुसार शिक्षकलाई तालिम तथा नियुक्ति गरिनुपर्ने र सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरेका दक्ष व्यक्तिलाई मात्र शिक्षण पेशामा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । प्रत्येक विषयका पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका प्रत्येक विद्यालयमा पुऱ्याई सोही अनुसार अध्ययन अध्यापन गर्नुपर्ने प्रावधान बनाउनुपर्ने देखियो । पाठ्यक्रम अनुसारका शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउन विभिन्न ठाउँमा पहल गर्नुपर्ने र शिक्षण सिकाइमा प्रयोग गर्नुपर्ने विधिहरूको बारेमा समेत दक्ष व्यक्तिबाट नमूना शिक्षण गरी शिक्षकहरूलाई जानकारी दिनुपर्ने देखिन्छ । कक्षा क्रियाकलापको शुरुवात, विद्यार्थीको स्तर अनुसारको कक्षा शिक्षण, विषयवस्तु, उदाहरण आदिमा समानता ल्याउन शैक्षिक तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । विद्यार्थीको मूल्याङ्कन तथा गृहकार्य परीक्षण गरी उनीहरूलाई पृष्ठपोषण दिन र सुधारात्मक शिक्षण गर्न विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षक संख्यामा वृद्धि गरी कक्षाभार कम गर्न सके शिक्षण सिकाइमा सुधार हुने शिक्षकहरूको धारणा रहेको पाइयो ।

धेरैजसो शिक्षकहरु आफ्नो कर्तव्यप्रति जिम्मेवार छैनन् । शिक्षण गर्नुपर्ने समयलाई सहि सदुपयोग गर्दैनन्, विद्यार्थीको ज्ञान, सीप, धारणा र स्तरलाई भन्दा आफूलाई सजिलो हुने गरि शिक्षण विधि र क्रियाकलापको छनोट गर्ने गरेको विद्यार्थी छलफलबाट थाहा पाइयो । यसबाट शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइमा विभिन्न किसिमका कमजोरीहरु रहेको पाइयो तर शिक्षकहरुले आफूहरुले सही किसिमको शिक्षण गरिरहेको बताए ।

परिच्छेद-पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरु

ललितपुर जिल्ला अन्तर्गतका २ वटा माध्यमिक विद्यालयमा “ नौ कक्षाको अनिवार्य विषयहरुमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप” शीर्षक अन्तर्गत अध्ययन गरिएको यस शोधकार्यका मुख्य प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरु निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :-

५.१ प्राप्तिहरु

-)] अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने सबै शिक्षकहरुले न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पुरा गरेका, अनुभवी र तालिम प्राप्त भएको पाइयो ।
-)] शिक्षाशास्त्र संकाय बाहेक अन्य संकायमा अध्ययन गरेका केही शिक्षकहरुले एक वर्षे वि.एड. गरी अध्यापन क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइयो । शिक्षाशास्त्र संकाय अध्यापन नगरेका शिक्षकहरुले १० महिने तालिम लिएको पाइयो ।
-)] नेपाली, अंग्रेजी, गणित, विज्ञान विषय पढाउने शिक्षकहरुले सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टीकरण गरेको पाइयो ।
-)] माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुमध्ये महिलाको संख्या न्यून रहेको पाइयो ।
-)] विद्यालयको व्यवस्थापन पक्ष समग्रमा सन्तोषजनक पाइयो ।
-)] विद्यालयका शिक्षकहरुले नियमित रूपमा पाठयोजना बनाउने गरेको पाइएन ।
-)] नौ कक्षाका अनिवार्य विषयका शिक्षकहरुले अधिकतम रूपमा पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गरेको पाइएन भने कतिपय विषयको पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिका नै विद्यालयमा उपलब्ध नभएको पाइयो ।
-)] पाठानुसार आवश्यक शैक्षिक सामग्री नभई विद्यालयमा उपलब्ध सामग्रीको मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।
-)] धेरैजसो कक्षाहरुमा व्याख्यान विधिको प्रयोग हुने गरेको पाइयो भने अन्य विधिहरुमा समस्या समाधान, छलफल, प्रदर्शन, खोज आदि विधिहरुको पनि प्रयोग हुने गरेको पाइयो ।
-)] शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सबै विद्यार्थीलाई संलग्न नगराइएको तथा विद्यार्थीको प्रश्नको जवाफ विद्यार्थीहरुसँग छलफल नगराई शिक्षकले नै दिने गरेको पाइयो ।
-)] कक्षा शिक्षणका क्रममा विद्यार्थी मूल्याङ्कन सामान्य रूपमा गरेको पाइयो । बढी मात्रामा कक्षा शिक्षणको अन्त्यमा मात्र मूल्याङ्कन गरेको पाइयो ।

-)] गृहकार्य दिने सवालमा भने शिक्षकहरु निकै अगाडि देखियो तर सोही अनुपातमा नै गृहकार्य परीक्षण नगरेको पाइयो ।
-)] प्रत्येक एकाईको शिक्षण पश्चात शिक्षकहरुले एकाइ परीक्षा लिने गरेको पाइएन । कुनै-कुनै शिक्षकले मासिक परीक्षा लिने गरेको पाइयो ।
-)] शिक्षण गर्दा कालोपाटीको प्रयोग धेरै शिक्षकहरुले कम मात्रामा गरेको पाइयो ।
-)] शैक्षिक सामग्रीको अभाव, शिक्षण सिकाइ सम्बन्धी तालिम नदिइनु, विभिन्न स्तरका विद्यार्थीलाई एकै ठाउँमा राखि अध्यापन गरिनु आदि शिक्षण सिकाइका मुख्य समस्याका रूपमा रहेको पाइयो ।
-)] प्रधानाध्यापकले नियमित रूपमा कक्षा अवलोकन गरेको पाइएन ।

५.२ निष्कर्षहरु

यस अध्ययनमा ललितपुर जिल्ला अन्तर्गत रहेका २ वटा माध्यमिक विद्यालयका अनिवार्य विषय पढाउने नौ कक्षाका शिक्षकहरुद्वारा गरिने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्थाबारे अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा देखिएका र सूचना संकलनबाट प्राप्त कुराहरुलाई विश्लेषण गर्दा निम्न अनुसारको निष्कर्ष निकालिएको छ :-

माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयका नौ कक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकहरु सबै न्यूनतम शैक्षिक योग्यता पुगेका र तालिम प्राप्त भएको पाइयो । अनिवार्य विषयहरु मध्ये सामाजिक तथा स्वा.ज.वा.वाहेक सबैमा सम्बन्धित विषयमा विशिष्टीकरण गरेका शिक्षकहरुले अध्यापन गरेको पाइयो । लैङ्गिक हिसाबले पुरुषको तुलनामा महिलाको संख्या न्यून रहेको पाइयो । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, विद्यार्थी संख्या कक्षाकोठाको आकार अनुसार ठीक रहेको पाइयो । माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरुले पाठ्यक्रम तथा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग कम गर्ने तथा नियमित रूपमा दैनिक पाठयोजनाको निर्माण तथा प्रयोग नगरेको पाइयो । धेरैजसो शिक्षकहरुले विद्यार्थी केन्द्रित विधिको सट्टा व्याख्यान विधिको प्रयोग गरेको पाइयो । कक्षा शिक्षणको क्रममा गरिने मूल्याङ्कनमा कमी तथा त्रैमासिक र वार्षिक परीक्षामा मात्र सिमित रहेको पाइयो । विद्यार्थीलाई गृहकार्य दिने तर त्यसलाई कम मात्रामा परीक्षण गर्ने तथा एकाई परीक्षा लिने गरेको पाइएन । शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको क्षमता, रुचि र स्तरलाई ख्याल नगरेको पाइयो । प्रधानाध्यापकले नियमित रूपमा कक्षा अवलोकन नगरेको पाइयो ।

५.३ सुभावहरु

अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त गरिएका सूचनाहरुको गुणात्मक विश्लेषणबाट पाइएका प्राप्ति तथा निष्कर्षका आधारमा निम्नअनुसार सुभावहरु दिन सकिन्छ :-

- ।) लैङ्गिक सन्तुलनकायम गराउन माध्यमिक तहमा लामो समयदेखि कार्यरत शिक्षकहरुलाई अवकाश दिई विद्यालयमा शिक्षक नियुक्ति गर्दा महिलालाई विशेष प्राथमिकता दिने
- ।) सामाजिक र स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण विषय अध्यापन गर्नको लागि सोही विषयमा नै विशिष्टीकरण गरेका शिक्षकको व्यवस्था मिलाउने ।
- ।) कक्षाकोठाको उचित व्यवस्थापन गर्न उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम प्रयोग तथा तिनीहरुको संरक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउने
- ।) शिक्षण गर्दा पाठ्यक्रम र शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग तथा पाठयोजनाको निर्माण गरी अध्यापन गर्न लगाउने । यसको निरन्तरताको लागि समय समयमा निरीक्षणको व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- ।) शिक्षकलाई आवश्यकता अनुसार शिक्षक तालिममा पठाउने र तालिममा सिकेका कुरालाई कक्षा शिक्षणमा लागू गर्न लगाउने
- ।) शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिबाट शिक्षण गर्न गराउन विद्यालय प्रशासनले सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्ने र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा एकरूपता ल्याउन शिक्षकहरुलाई समूह बनाई विशेषज्ञद्वारा नमूना शिक्षण गराइ सबै शिक्षकहरुमा सिकाउने कलाको विकास गराउने
- ।) विषय शिक्षकलाई शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग सम्बन्धी तालिम दिने साथै स्थानीय रुपमा प्राप्त हुने, शिक्षक विद्यार्थीले निर्माण गर्न सकिने र विद्यालयमा भएका शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य रुपमा गर्ने वातावरणको सिर्जना गर्ने
- ।) विद्यार्थीको सिकाइप्रति अभिरुची जगाउन विद्यालयमा विभिन्न किसिमका मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुका साथै पुरस्कार, प्रशंसाको व्यवस्था गर्ने, विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरुमध्ये नियमित, अनुशासित, लगनशिल शिक्षकहरुको सही मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार, प्रशंसा र नियमित नहुने, कर्तव्य पूरा नगर्ने शिक्षकहरुलाई सजाय दिने व्यवस्था मिलाउने
- ।) विद्यार्थीको परीक्षा प्रणाली वार्षिक परीक्षा प्रणालीमा मात्रै सिमित नभई एकाई, मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा प्रणालीका साथसाथै नियमित रुपमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाउने
- ।) शिक्षकहरुले नियमित र सहज रुपमा कक्षा सञ्चालन गरे नगरेको प्रधानाध्यापकले अवलोकन गर्ने

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद र पौडेल, आनन्द (२०६५), *शिक्षाशास्त्र र नेपालमा शिक्षा*, भोटाहिटी, काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६६), *माध्यमिक तह अध्यापन अनुमति पत्र*, भोटाहिटी, काठमाडौं: आशिष पुस्तक भण्डार
- खनाल डिल्लीराम (२०६७), *माध्यमिक तहको शिक्षकहरुको कक्षा शिक्षण अवस्था*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- खनाल, लोकराज (२०६७), *माध्यमिक तहमा सामाजिक अध्ययन शिक्षण*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग
- गिरी, मनमैयाँ (२०६६), *काठमाडौं जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको तुलनात्मक अध्ययन*, शोधपत्र, महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल
- घिमिरे, विष्णुहरि (सम्पा.)(२०६९), *शैक्षिक ज्योति राष्ट्रिय द्वैमासिक*, साउन-भदौ
- जोशी, शिवराज (२०६४), *जनसंख्या तथा वातावरण विषय पाठ्यक्रमको अपेक्षा र कक्षा शिक्षणको अवस्था* अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग, कीर्तिपुर
- डंगोल, दिलभक्त (२०६९), *प्राथमिक तहको सामाजिक शिक्षा विषयमा तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरुद्वारा गरिने शिक्षण क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन प्रक्रिया, शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग तुलनात्मक अध्ययन*, काठमाडौं
- ढकाल, सुदर्शन (२०६९), *माध्यमिक विद्यालयको शिक्षण सिकाइ सुधारमा प्रधानाध्यापकको भूमिका एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, काठमाडौं
- पनेरु, दानबहादुर (२०६५), *माध्यमिक तहमा सामाजिक शिक्षाको शैक्षणिक अवस्था*, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र,(२०३८), *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम-२०३८*, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, हरिहर भवन, काठमाडौं : पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण केन्द्र
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र,(२०६४), *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम -२०६४*, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, सानोठिमी भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६६), *शिक्षा वार्षिक पत्रिका*, सानोठिमी, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल सरकार
- पोखरेल, कृष्णप्रसाद (२०६०),*गणित शिक्षणमा शिक्षकको भूमिका*, अप्रकाशित शोधपत्र त्रि.वि.वि., काठमाडौं

- पोखरेल, सन्तोष, (२०६१), *गणित शिक्षण सिकाइमा शिक्षक र विद्यार्थीले सामना गर्नुपरेका समस्याहरू*, अप्रकाशित शोधपत्र त्रि.वि.वि., पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग, कीर्तिपुर बलायर, भोजबहादुर (२०६४), शिक्षकको पेशागत अभिवृद्धि कार्यगत अनुसन्धानको सहयोग, शिक्षक शिक्षा, सानोठिमी, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
- शर्मा, चिरञ्जिवी र शर्मा, निर्मला (२०६६), *पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिकेशन
- शर्मा, चिरञ्जिवी र शर्मा, निर्मला (२०६७), *शिक्षाको समाजशास्त्रीय र दर्शनशास्त्रीय आधार*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिकेशन
- शर्मा, चिरञ्जिवी र शर्मा, निर्मला (२०६६), *शैक्षणिक विधि*, भोटाहिटी, काठमाडौं : एम.के. पब्लिकेशन
- सिंह, गणेश (२०६४), मापन, परीक्षा र मूल्याङ्कन, काठमाडौं : एजुकेशन सपोर्ट सेन्टर
- सिंह, नागेश्वर (२०६५), *शिक्षाका आधारहरू*, रामशाहपथ, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन
- श्रेष्ठ, प्रकाशमान (२०६३), *पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन*, काठमाडौं : सुकुन्दा पुस्तक भण्डार
- शिक्षा नियमावली* (२०५९), काठमाडौं : बौद्धिक दर्पण प्रकाशन
- शिक्षा मन्त्रालय, (२०४९), *उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन-२०४९*, केशरमहल, काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, *शिक्षक शिक्षा* (२०६७), नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, भक्तपुर : सानोठिमी
- Best, J.W. and Khan, J.V. (2009). *Research in education*, , New Delhi: Prentice Hall of India Pvt. Limited
- CERID (June 12-16, 1969), *Better Training for better pupil achievement paper presentation* in national workshop (A workshop report). Kathmandu : T.U., CERID.
- DOE (2010), Flash Report, Bhaktapur: School level educational statistics of Nepal, Department of Education
- Print, Murray (1993). *Curriculum development and design*. (Second Edition) Australia, Allen and Unwin Pvt.Ltd.
- Shrestha, Kedar Nath. (1982). Educational experiment in Nepal, Sanathimi, Bhaktapur: IOE, T.U.

अनुसूची-१

प्रधानाध्यापकका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

विद्यालयको नाम : ..... तालिम : .....

प्रधानाध्यापकको नाम : ..... अवधि र प्रकार : .....

योग्यता : ..... अनुभव वर्ष : .....

१. महिला र पुरुष शिक्षकको शिक्षण क्रियाकलापमा भिन्नता पाउनुभएको छ ?
.....
२. शिक्षकहरूले अध्यापन गर्ने कक्षा अवलोकन गर्नुहुन्छ ?
.....
३. कक्षा अवलोकन गर्दा शिक्षण विधि उपयुक्त भएको पाउनुभएको छ ?
.....
४. कक्षा शिक्षणमा अनिवार्य विषयहरूमा कुन कुन विधि अपनाउने गरिएको छ ?
.....
५. कक्षा अवलोकन नगरेको भए किन ?
.....
६. शिक्षकहरू कक्षाकोठामा कस्ता कस्ता क्रियाकलापहरू गर्ने गर्दछन् ?
.....
७. के सबै विषयका शिक्षकहरूका शिक्षण क्रियाकलापबाट विद्यार्थी सन्तुष्ट छन् ?
.....
८. के को आधारमा सन्तुष्ट भए नभएको निकर्षण गर्नुहुन्छ ?
.....
९. तपाईंको विद्यालयमा पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध छन् ?
.....
१०. यदि उपलब्ध छन् भने कहाँबाट कसरी जुटाउनु भएको छ ?
.....
११. तपाईंको विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षकहरू सबै तालिम प्राप्त छन् ?
.....
१२. शिक्षकहरूको लागि आवश्यक तालिममा पठाउने गर्नुभएको छ ?
.....
१३. तालिममा शिक्षक पठाउँदा कसरी छनोट गर्नुहुन्छ ?
.....
१४. शिक्षकलाई तालिममा पठाउँदा उक्त शिक्षकको कक्षा कसरी सञ्चालन गर्नुहुन्छ ?
.....

- .....
१५. तालिममा प्राप्त सीपलाई कक्षा शिक्षणमा प्रयोग गरे नगरेको कसरी मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?
.....
१६. शिक्षकहरु कक्षाकोठामा कस्ता कस्ता विधिहरु प्रयोग गरि अध्यापन गर्दछन् ?
.....
१७. माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्दा के कस्ता शिक्षण विधिहरु अपनाउन सकिन्छ ?
.....
१८. उपयुक्त शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापबाट कक्षा सञ्चालन गर्नमा तपाईंले कसरी सहयोग गर्नुहुन्छ ?
.....
१९. माध्यमिक तहको कक्षा शिक्षण प्रति तपाईंको धारणा कस्तो छ ? कक्षा शिक्षण कस्तो हुनुपर्छ होला ?
.....
२०. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा के कस्ता समस्याहरु देखिएका छन् ?
२१. त्यस्ता समस्याहरुमा कमी ल्याउन कस्ता कस्ता उपायहरु गर्दै आउनुभएको छ ?

अनुसूची-२

शिक्षकको लागि अन्तर्वार्ता-प्रश्नावली

विद्यालयको नाम: ..... मिति : .....

शिक्षकको नाम: ..... योग्यता: .....

तालिम प्राप्त/अप्राप्त:..... तालिमको नाम:.....

अध्यापन विषय: ..... तालिम अवधि: .....

उमेर : ..... लिङ्ग: ..... सेवा अवधि :.....

१. तपाईंसँग आफूले पढाउने विषय सम्बन्धी के कति अध्यापन सामग्रीहरु छन ?
.....
२. कहाँबाट कसरी उपलब्ध भए ?
.....
३. अध्यापन सामग्रीहरु के के कामको लागि प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
.....
४. तपाईंले पाठ्यक्रमको के कति प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
.....

५. शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग कतिको गर्नुहुन्छ ?
.....
६. कक्षाकोठाको भौतिक व्यवस्थापन कस्तो किसिमको छ ?
.....
७. कक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धमा के कमि भएको पाउनुभएको छ ?
.....
८. कक्षा शिक्षण गर्नुभन्दा अगाडि पाठ योजना बनाउनुहुन्छ ?
.....
९. आफ्ना विद्यार्थीलाई सिक्नको लागि अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ ?
.....
१०. यदि गर्नुहुन्छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?
.....
११. यदि गर्नुहुन्छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?
.....
१२. यदि गर्नुहुन्छ भने किन ?
.....
१३. कक्षामा पाठ शुरु गर्नुभन्दा अगाडि कुन कुन क्रियाकलाप गर्नुहुन्छ ?
.....
१४. तपाईं कुन कुन विधि प्रयोग गरि अध्यापन गर्नुहुन्छ ?
.....
१५. तपाईंको विषय शिक्षण क्रियाकलापमा कुन कुन शिक्षण विधि बढि उपयोगी हुन्छन् किन ?
.....
१६. विद्यार्थीलाई कक्षा क्रियाकलापमा कतिको सक्रिय बनाउनुहुन्छ ?
.....
१७. तपाईंको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापबाट विद्यार्थीमा उपयुक्त ज्ञान भएको पाउनुहुन्छ ?
.....
१८. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति तपाईंको धारणा के कस्तो छ ?
.....
१९. उपलब्ध शैक्षिक सामग्री बाहेक तपाईंको विचारमा अन्य कुन कुन सामग्रीको आवश्यकता पर्छ ?
.....
२०. शिक्षणकै क्रममा बीचबीचमा मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?
.....
२१. गृहकार्य दिने गर्नुभएको छ ?
.....
२२. यदि गृहकार्य दिने गर्नुभएको छ भने हेर्ने पनि गर्नु भएको छ ?
.....
२३. यदि गृहकार्य दिने गरेको छैन भने किन ?
.....
२४. प्रधानाध्यापकबाट कक्षा अवलोकन हुने गरेको छ कि छैन ?
.....

२५. शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रति तपाईंको दृष्टिकोण कस्तो छ ?

.....

२६. शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा हुने गरेका समस्याहरु उल्लेख गर्नुहोस् ?

.....

२७. माध्यमिक तहको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा समानता ल्याउन के गर्नु उपयुक्त होला ?

.....

अनुसूची-३

कक्षा अवलोकन फाराम

विद्यालयको नाम : .....

मिति : .....

शिक्षकको नाम : .....

समय : .....

ठेगाना : .....

महिला/पुरुष : .....

विषय : .....

पाठ शिर्षक : .....

विद्यार्थी संख्या : .....

क्र.सं.	विवरण	कक्षाकोठा व्यवहार
१	पाठयोजनाको निर्माण	
२	शैक्षिक सामग्रीको तयारी	
३	कक्षाकोठाको व्यवस्थापन - कक्षाकोठाको भौतिक व्यवस्था - कक्षाकोठाको सरसफाई - फर्निचरको व्यवस्था - कालोपाटी	
४	कक्षा क्रियाकलापको सुरुवात	
५	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग	
६	शिक्षकहरुद्वारा कालोपाटीको प्रयोग	
७	शिक्षण प्रक्रियामा उदाहरणको प्रयोग र उपयुक्तता	
८	शिक्षण प्रक्रियामा शिक्षकको भाषागत शुद्धता र स्पष्टता	

९	शिक्षण प्रक्रियामा प्रयोग भएका विधिहरु	
१०	कक्षा क्रियाकलापको सुरुवातको क्रममा प्रश्नोत्तर	
११	कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थीलाई अभिप्रेरणाको व्यवस्था	
१२	शिक्षकद्वारा सोधिएका प्रश्नोत्तर कार्य	
१३	विद्यार्थीले शिक्षकसँग विषयवस्तुसम्बन्धी राखेको जिज्ञासा	
१४	विद्यार्थीको जवाफ खोज्न विद्यार्थीहरुकै संलग्नता	
१५	विद्यार्थीको जिज्ञासाको जवाफमा शिक्षकको उत्तरको स्पष्टता	
१६	कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थीको संलग्नता	
१७	विषयवस्तुप्रति शिक्षकमा भएको ज्ञानको पर्याप्तता	
१८	मूल्याङ्कन व्यवस्था	
१९	निर्धारित समयको उपयोग	
२०	गृहकार्य	
२१	अवलोकन गरिएका अन्य सान्दर्भिक क्रियाकलाप	

शिक्षण सिकाइका सकारात्मक पक्षहरु :

.....
 .....

सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरु : .....

.....

अवलोकनकर्ताको नाम :

दस्ताखत :

अनुसूची-४

विद्यार्थीसँग गरिने लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

१. लक्षित समूह संचालन प्रक्रिया

(क) परिचय आदानप्रदान

विद्यार्थीको नाम :

कक्षा ९

रोल नं.

१ .....

२ .....

(ख) सहभागिलाई कार्यक्रमबारे जानकारी

(ग) सहभागिलाई कार्यक्रमको उद्देश्यबारे जानकारी

(ग) छलफलको शुरुवात

(घ) सूचनाको रेकर्ड

२. छलफलका विषयवस्तुहरु

१. कक्षाकोठाको आकार विद्यार्थी संख्याको आधारमा उपयुक्त छ कि छैन ?

.....

२. कक्षाकोठामा कस्ता खालका डेक्सबेन्चको व्यवस्था गरिएको छ ?

.....

३. कक्षाकोठामा गरिने सरसफाइलाई कसरी नियमितता दिइन्छ ?

.....

४. भ्याल, ढोका, प्रकाश, हावा आदिमा कक्षाकोठामा देखापरेका समस्याहरु के के छन्?

.....

५. कालोपाटीको आकार र स्थान सबै विद्यार्थीको लागि उपयुक्त छ कि छैन ?

.....

६. कक्षा क्रियाकलाप गर्न आवश्यक स्थान छ वा छैन ?

.....

७. शिक्षकले शिक्षण सिकाइ पूर्व विद्यार्थीलाई कसरी अभिप्रेरित गर्नुहुन्छ

.....

८. शिक्षकले विषयवस्तुको शुरुवात कसरी गर्नुहुन्छ ?

.....

९. शिक्षक र विद्यार्थीबीच अन्तरक्रिया हुने गरेको छ वा छैन ?

.....

१०. विद्यार्थी-विद्यार्थीबीच अन्तरक्रिया गर्ने गराउने कार्य भएको छ वा छैन ? छ भने कुन कुन विषयमा ?

.....

११. कक्षाशिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग कति मात्रामा हुने गरेको छ ?

.....

१२. कस्ता कस्ता शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बढि मात्रामा हुने गरेको छ ?

.....

१३. कक्षा शिक्षणमा कस्ता शिक्षण विधिहरुको प्रयोग हुने गरेको छ ?

.....

१४. कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन कसरी गरिन्छ ?

.....

१५. गृहकार्य कुन कुन विषयमा कतिको दिने गर्नुहुन्छ ?

.....

१६. गृहकार्य दिने शिक्षकहरुले परीक्षण गर्ने गर्नुहुन्छ कि हुदैन ?

.....

अनुसूची-५

छनौटमा परेका प्र.अ.हरुको नामावली

श्री देवी प्रसाद कट्टेल	श्री प्रभात उच्च मा.वि. त्यागल
श्री रोहि राम रेग्मी	श्री महेन्द्र भृकुटी मा.वि. एकान्तकुना

अनुसूची-६

अनिवार्य विषय शिक्षकहरुको विवरण

क्र.सं.	शिक्षकहरुको नामावली	लिङ्ग	शैक्षिक योग्यता	विशिष्टिकरण गरेको विषय	अध्यापन विषय	शैक्षिक तालिम	शिक्षण अनुभव	कैफियत
१.	देवी प्रसाद कट्टेल	पुरुष	बि.एड.	अंग्रेजी	अंग्रेजी	बि.एड.	२८ वर्ष	
२.	सुरेन्द्र कुमार घिमिरे	पुरुष	एम.ए.ड	गणित	गणित	बि.एड	३ वर्ष	
३.	दिवाकर आचार्य	पुरुष	बि.एड.	नेपाली	नेपाली	बि.एड.	२८ वर्ष	
४.	जयप्रकाशलाल श्रीवास्तव	पुरुष	बि.एसी/एम.एड	विज्ञान	विज्ञान	बि.एड.	२८ वर्ष	
५.	सन्ध्या अधिकारी	स्त्री	बि.एड./एम.ए	भूगोल र अर्थशास्त्र	सामाजिक	बि.एड.	२२ वर्ष	
६.	रत्नलाल महर्जन	पुरुष	बि.ए	भूगोल	स्वा.ज.वा	१० महिने तालिम	३० वर्ष	
७.	रोहित राम रेग्मी	पुरुष	बि.एड.	सामाजिक र इतिहास	सामाजिक	बि.एड.	३६ वर्ष	
८.	गोविन्द बहादुर के.सी.	पुरुष	बि.ए/बि.एड.	अंग्रेजी	अंग्रेजी	बि.एड.	३० वर्ष	
९.	लोकबहादुर खड्का	पुरुष	बि.ए./बि.एड.	जनसंख्या र अर्थशास्त्र	स्वा.ज.वा	बि.एड.	२३ वर्ष	
१०.	सागर यादव	पुरुष	बि.एस्सी बि.एड.	विज्ञान	विज्ञान	बि.एड.	२५ वर्ष	
११.	सुस्मिता भण्डारी	स्त्री	एम.एड.	नेपाली	नेपाली	बि.एड.	१५ वर्ष	
१२.	पुस्पराम जोशी	पुरुष	बि एस्सी/बि.एड.	गणित	गणित	बि.एड.	६ वर्ष	

अनुसूची-७

समूह छलफलमा सहभागी गराइएका विद्यार्थीहरूको नामावली कक्षा ९

क्र.सं.	विद्यार्थीहरूको नामावली	रोलनं.	क्र.सं.	विद्यार्थीहरूको नामावली	रोलनं.
१.	कमल पजा	४	९.	सुमन लामा	२
२.	उज्जवल धिताल	७	१०.	अष्टमान जिम्मा	८
३.	कल्पना चौधरी	११	११.	पुष्पा चौधरी	१३
४.	राजब धिताल	१६	१२.	अनिल खड्गी	१५
५.	मन्जु राय	२४	१३.	संगीता श्रेष्ठ	२२
६.	विकास के.सी.	२७	१४.	सरोज श्रेष्ठ	२९
७.	पुष्पा रुम्बा	३४	१५.	मदिला गुरुङ्ग	३८
८.	पुजा खड्का	४६	१६.	रसिला तामाङ्ग	४४